

ЛОГОРСКИ ПОРТРЕТИ

НЕБОЈША ОЗИМИЋ

Едиција
Ad archivum
Књига 4

©Музеј жртава геноцида / Genocide Victims Museum, 2026

Објављивање ове књиге подржали су
Министарство културе Републике Србије
Телеком Србија
Фондација Музеја жртава геноцида

Небојша Озимић

ЛОГОРСКИ ПОРТРЕТИ

Београд,
2026

Књига *Логорски портрети* настала је из потребе да се сачува сећање на страдања и судбине људи који су прошли кроз немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу. Аутор је кроз личне приче и портрете желео да прикаже људску димензију страха Другог светског рата, које често остају невидљиве у општим историјским приказима. Фокус на појединачне судбине омогућава читаоцу да сагледа свакодневицу логора, механизме терора, али и храброст, достојанство и отпорност затвореника.

Вредност књиге лежи у споју ригорозне историјске методологије и наративног приступа. Аутор користи архивску грађу, мемоаре преживелих и секундарне изворе, пружајући веродостојан и детаљан приказ логора и његових затвореника, међу којима су били припадници отпора, Јевреји, Роми и други грађани. Сваки портрет представља микроисторију која доприноси разумевању шире историјске слике.

Логорски портрети афирмишу културу сећања у Србији, истичући значај музеја, архива и истраживачких установа. Књига је и морални инструмент, подсећајући на цену тоталитарних режима и важност очувања људских права и достојанства. Поред документарне вредности, она подстиче критичко промишљање о колективној меморији и служи као образовни ресурс за млађе генерације.

Кроз ову књигу аутор не само да бележи историјске чињенице, већ и поставља темеље за будућа истраживања, осветљава индивидуалне судбине и доприноси дубљем разумевању отпорности људског духа у екстремним условима. Књига *Логорски портрети* тако постаје незаобилазан извор и сведочанство о људској храбрости, патњи и хуманости, чиме афирмише како историјску, тако и моралну и едукативну вредност за савремено друштво.

УВОД

Истражујући дуги низ година архивску грађу, музејске збирке и мемоарске записе везане за нишки концентрациони логор на Црвеном крсту, све више сам увиђао празнину у историографском третману ове теме. Иако је логор заузео значајно место у националном памћењу, жртве су често остале представљене само као бројке. У бројним радовима и публикацијама доминирају статистике – колико особа је затворено, колико стрељано, колико је преживело. Те бројке јесу важне као сведочанство о масовности страдања, али бришу индивидуалност и лични свет сваког појединца.

Из те свести произишла је потреба да се састави ова књига – збирка радова претходно објављених у стручним зборницима и периодици, настала као резултат научних истраживања и представљена на научним скуповима. Кроз ову публикацију настојао сам да вратим глас и лик онима који су на сурови начин искључени из живота и сећања, кроз студије посвећене појединцима, догађајима и групама заточеника логора на Црвеном крсту.

Припрема радова захтевала је коришћење разнородних извора. Архивска грађа Историјског архива у Нишу, Архива Србије и других установа пружила је основне оквире за биографије, док су необјављена документа из музејских збирки, нарочито Меморијалног комплекса „12. фебруар“ Народног музеја у Нишу, открила драгоцене личне трагове: тестаменте, дневничке белешке, службене

картоне и предмете из логора. Мемоарска грађа преживелих логораша и њихових потомака пружила је емотивну и људску димензију, али и нове податке који допуњују или коригују званичне изворе. Усмена сведочења, сакупљана у различитим периодима, указала су на сложеност сећања и потребу за критичким читањем.

Суочавање са изворима било је изазовно, јер су документа често фрагментарна или противречна, а мемоари носе трагове субјективности и накнадне рационализације. Критичко поређење различитих врста грађе било је нужан методолошки поступак, а мозаички приступ – спајање архивског, музејског и мемоарског материјала – омогућио је најприближнију реконструкцију живота и страдања појединаца.

Циљ ове збирке није класична синтеза историје нишког логора, већ враћање појединцу његовог лица и приче. Док претходне студије логор приказују као историјску појаву, ова публикација представља место где се преплићу личне судбине, кроз радове који су првобитно објављени у стручним зборницима:

Сећање Вигосава Стевановића на дане проведене у логору на Црвеном крсту у пролеће 1942, Зборник Народног музеја, бр. 21, Народни музеј, Ниш, 2012, стр. 87–92.

Лесковачки дани др Велизара Пијаде, Лесковачки зборник, 53, Народни музеј, Лесковац, 2014, стр. 293–304.

Белешка Хранислава Савковића о догађају на Светој Сави 1942, Топлички зборник 3, 2018, Прокупље, стр. 139–145.

Хайшење Ангона Ангоновића и његово довођење у логор на Црвеном крсту 1943. године, Зборник Народног музеја, број 31, Ниш, 2022, стр. 123–133.

Сећања др Уроша Јекића на период окупације (1941–1944), Историја медицине фармације, ветерине и народна култура, Зајечар, 2026.

Просветни радници – жртве логора на Црвеном крсту, Зборник Народног музеја, број 33, Ниш, 2024, стр. 45–57.

Ова књига тако постаје и историјски документ и научни ресурс, омогућавајући осветљавање индивидуалних судбина кроз критичко тумачење извора, али и да се афирмише култура сећања у Србији. Свако име и сваки догађај поново добијају људски лик и значај, подсећајући на отпорност људског духа и потребу да се прошлост памти и интерпретира са емпатијом и научном строгошћу.

На крају, користим прилику да се захвалим свима који су на било који начин допринели да *Лоторски портрети* управо овакви дођу до заинтересованог читаоца.

У Нишу, 19. августа 2025.

Небојша Озимић

ТЕСТАМЕНТ БОЖИДАРА БАЛТИЋА

УВОД

При сређивању студијске збирке Меморијални комплекс „12 фебруар“ Народног музеја Ниш, наишли смо на значајан документ који је, због првокласног значаја, пребачен у збирку. Ради се о тестаменту Божидара Балтића, столара и грађевинског радника, учесника у борбама око Краљева 1941. и једног од логораша који су извели бекство 12. фебруара 1942. из логора на Црвеном крсту у Нишу¹. Важност документа обрађујемо у овом тексту јер додатно осветљава податке из живота овог логораша и податке из штуре биографије.

БИОГРАФИЈА БОЖИДАРА БАЛТИЋА

Према расположивој документацији, Божидар Балтић је рођен 2. јула 1901. године у селу Брезово, Општина студеничка, срез Краљево. Био је ожењен Милком (рођеном Белаковић) и са њом имао два сина Витомира и Чедомира. Пре рата је имао приватну столарску радњу у Ушћу, а радио је и као грађевински радник, пре-

¹ Литература о бекству из логора је бројна. Навешћемо само неке радове: Миловановић М. (1983), *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Будњу*, Ниш–Београд, Институт за савремену историју – Општински одбор СУБНОР Ниш – ИРО – Народна књига; Митић И. (2015), *Бекства из логора на Црвеном крсту*, Ниш, Народни музеј Ниш; Озимић Н. (2024), *12. 2. 1942: сећања*, Београд, Музеј жртава геноцида.

ма потреби.² По капитулацији Југославије, враћа се у Ушће. Већ у почетку борбених активности у поткопаоничком делу уочава се несугласје у сведочењима како преживелих логораша, тако и Балтићевих синова у погледу тога у чијим се редовима борио. Витомир и Чедомир у заједничкој изјави кажу: „Пре рата наш отац Божидар припадао је четницима Косте Пећанца, те је приликом напада на Краљево био у одреду Вуле Вукашиновића.“³

Као што ће се видети из самог тестаментa сачињеног непосредно пред полазак у борбу, Балтић је одлучио да крене у Копаонички партизански одред „Јован Курсула“. Можда је у самој борби био у мешовитој чети – напад су вршиле заједничким снагама партизанске јединице и оне под вођством Вукашина Вула Вукашиновића док им је заједнички противник био управо Коста Пећанац односно његов главни човек за Рашку област Машан Ђуровић⁴ али тај податак, свакако, није био познат при поласку у борбу. У сваком случају, у тим данима сарадња партизана и јединица Вула Вукашиновића је била на највишем нивоу, чак су прављене мешовите чете. Вероватно се из тих разлога, након неуспеле блокаде Краљева и разбијања Копаоничког партизанског одреда, Балтић најпре крије код мајке у селу Брезови.

Према сведочењу синова, невенчана супруга Миросанда је двапут долазила у Брезову по њега али је Божидар одбио да се врати. Тек трећи пут, када му је Машан Ђуровић преко супруге поручио да се врати и овај то учинио, Балтић је на превару ухапшен 22. децембра 1941. и одмах пребачен у затвор у Рашку, где је остао четири-пет дана, изложен непрестаној тортури четника Машана Ђуровића.⁵ Из Рашке су, преко Краљева, возом, пребачени

² НМН, МК12, мемоарска грађа, књ. 9, подаци о погинулим учесницима пробоја.

³ Исто.

⁴ Динчић А. (2022), *Вукашин Вуле Вукашиновић (1893–1942), један од организатора пробоја у нишком концентрационом логору*, Ниш, Зборник Народног музеја Ниш, бр 31, стр. 47–62. Када су при блокади Краљева четници Машана Ђуровића ударили у леђа партизанима, Вукашиновић одлази у Ушће и поручује Ђуровићу да поново може напасти партизана само преко њега, Вула, мртвог. (НМН, МК12, мемоарска грађа, књ. 9, подаци о погинулим учесницима пробоја – Вуле Вукашиновић).

⁵ НМН, МК12, мемоарска грађа, књ. 9, подаци о погинулим учесницима пробоја – Божидар

у нишки концентрациони логор: Вукашин и Раде Вукашиновић, Михајло Симић, Владимир Столовић, Огњен Александрић, Богдан Пановић, Божидар Балтић и други.⁶

Дојучерашњи саборци у блокади Краљева у нишком логору врло брзо су направили план бекства које је изведено у ноћи 12. фебруара 1942. Према сведочењу преживелог Нићифора Боровчанина, очевица Балтићеве погибије, Балтић је, већ тешко рањен, Боровчанину пружио руку преко жице како би се извукао. Међутим, већ у следећем трену, био је смртно погођен рафалом.⁷

ОПИС И САДРЖАЈ ТЕСТАМЕНТА

Документ је димензија 31,5 цм x 20 цм, високи каро папир, местично пожутео, писано црним мастилом, читким ћириличним рукописом. Лист је уздужно пресавијен напола: са десне стране написана је воља Божидара Балтића, са леве су записане примедбе оверивача – сведока.

На првој линији пише: „Рађено дана 11 – X – 1941. год. на Ушћу“
Затим следи текст са леве стране:

Балтић П. Божидар из Ушћа

При поласку у партизански одред „Јова Курсула“ на
Заузимање Краљева од Немаца пред три пунолетна човека
Изјави...

Следи текст са десне стране:

Данас када крећем у борбу и не знам да ли ћу се вратити жив
а остао сам дужан мојој ввенчаној жени Шибинац Миросанди из

Балтић, стр 2. Синови наводе да је Балтићев повратак Миросанда пријавила Машану Ђуровићу, што није могуће проверити.

⁶ НМН, МК12, мемоарска грађа, књ. 9, подаци о погинулим учесницима пробоја – Вукашин Вукашиновић, стр. 4.

⁷ НМН, МК12, мемоарска грађа, књ. 9, подаци о погинулим учесницима пробоја – Божидар Балтић, стр. 3.

марковице срез Драгачевски, за служење пошто се нисмо венчали нити сам јој до сада исплаћивао за њен рад што је била четири године до данас.

Зато данас изјављујем да остављам овај тестамент и то: да ја ако се вратим ја ћу све ово сређивати сам, ако се не вратим остављам терет на моје имање Ушћу да наследници мог имања било помајка Рисима, било жена Мима било синови Чедомир и Витомир дужни су исплатити Миросанди мој дуг у (15.000) петнајест хиљада динара а ако се овај дуг не исплати Миросанди онда када ја (од гор поменути....?) са имања предаће јој на слободну употребу њиву а пашњак на кућишту преко воде без права на сваку парницу.

Миросанда је дужна остати овде код моје помајке све док чује да сам ја жив а ако се утврди да сам за даље како оће, једино помајку не сме оставити пре моје смрти а ако је остави губи право на тестаментну суму новаца или њиву и пашњак.

Имање се не сме ни од кога отуђивати – продавати мањ у случају помајке Рисиме колико би требало за сарану, трпезе и спомен.

Миросанду нема право нико за живота истерат ако поступа као права домаћица док је жива може слободна бити као домаћица а доцније ће све ово преостало моје имање наследити моји прави синови Чедомир и Витомир а сада је под теретом моје помајке Рисиме.

То су моје жеље.

Писмен,

Божидар Балтић

Одобравам поступак мом посинку Божидару

Тошић уд. Рисима

Подписа је Душан И.Дугалић

Одобравам поступак мом мужу Божидару

Милка Б. Балтић

На левој страни, дуж целе половине је написано: „Предње је

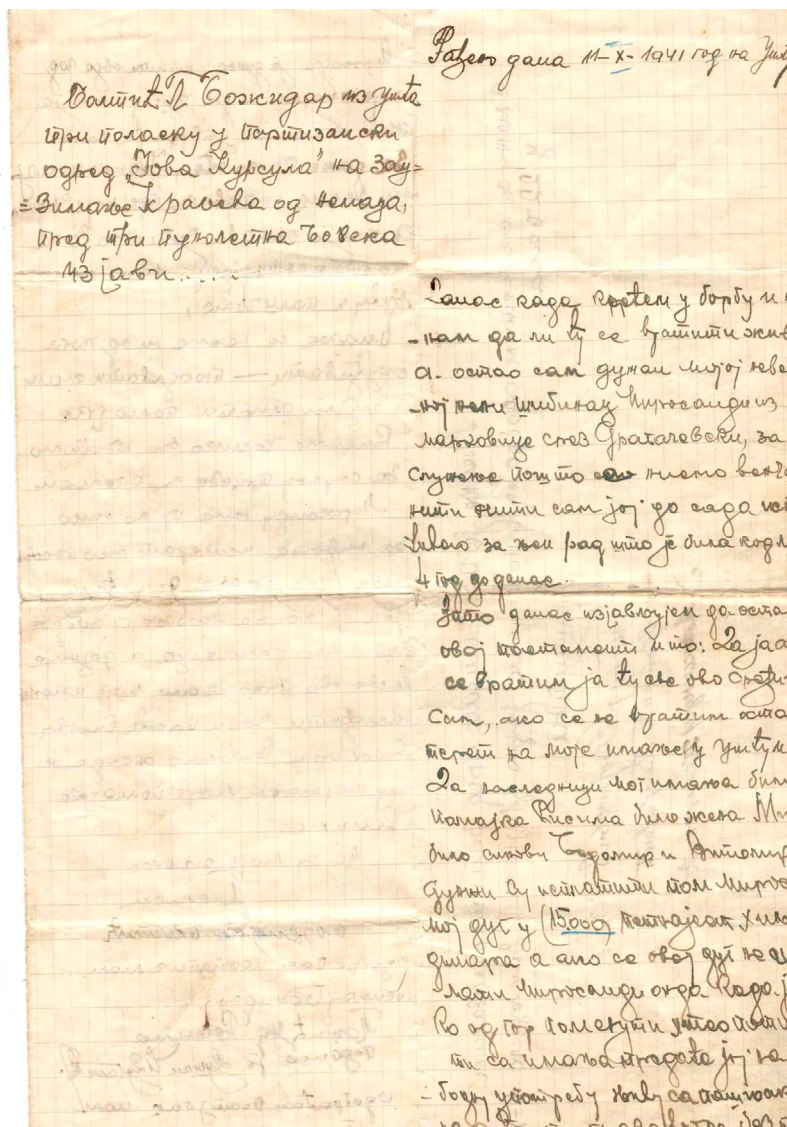
прочитано пред заинтересованим, слажу се са истим и одобравају поступак једно другом. Закључено 11-X-1941 год у 22 часа.

Присутни:

1. _____ Стојковић
2. Сретен Т. Петровић
3. Александар Петровић

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Народни музеј Ниш у збирци Меморијални комплекс „12. фебруар“, поред овог тестаментa, чува још два предмета која су припадала Божидару Балтићу – његову пословну и војничку књижицу. Ови предмети најбоље сведоче о једном човеку и времену у коме је живео.

Предња страна тестамена
31,5 цм × 20 цм, високи каро, мастило, рукопис
НМН, МК12, инв. бр. 751

Лоторски је дунуо сеиати овде пор
моје појасе до где бје раван ја
жуб, а ако се дивљу да сам
да даме рано нје, Јерко били
Ри били оставили бје моје сир
а ако је остави гди право на
машимету суј рваја им
коулу а пачување,
Владе се немо ни од нота
судуваји — прогалаи пар
у судуји сирин помајре
Внемо Комио би шатаи
за сарату тириво а ситом
Лоторску нма тиро нма
за ниводе нитерати а нма
туба као тирча домаица
доа је нивоа нивоа нивоа
нито као домаица а доми
те се ово тирчаи нма нма
налефити нма тирчаи нма
содовиу и нивоиу а се је
под тирчаи нма нма
Внемо.
Но су нма нма
Лоторски.
Божидар Балић
Одобраи нивоиу нма
нивоиу нма
Лоторски
Внемо
Внемо је нма нма
Одобраи нивоиу нма
нма нма.

С нма се се нмаи одобраиу бо одобраиу
у нма.

Лоторски
Внемо
Внемо
Внемо

Задња страна тестаента

31,5 цм × 20 цм, високи каро, мастило, рукопис

НМН, МК12, инв. бр. 751

Пословна књижица Божидара Балтића
Папир, штампани образац, корице платнене
10 цм × 15 цм
НМН, МК12, инв. бр. 43

Војничка књижица Божидара Балтића
Папир, штампани образац, корице платнене
10 цм × 15 цм
НМН, МК12, инв. бр. 71,

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Необјављени

Народни музеј Ниш (НМН), збирка Меморијални комплекс „12. фебруар“ (МК12), мемоарска грађа, књ. 8, подаци о погинулим учесницима пробоја; књ. 9, НМН, МК12, мемоарска грађа, књ. 9, подаци о погинулим учесницима пробоја; логорашки картон Божидача Балтића.

Литература

Динчић А. (2022), *Вукашин Вуле Вукашиновић (1893–1942), један од организатора пробоја у нишком концентрационом логору*, Ниш, Зборник Народног музеја, бр 31, стр. 47–62.

Миловановић М. М. (1983), *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Ниш – Београд, Институт за савремену историју – Општински одбор СУБНОР Ниш – ИРО – Народна књига.

Митић И. (2015), *Бекства из логора на Црвеном крсту*, Ниш, Народни музеј.

Озимић Н. (2024), *12.2.42: сећања*, Београд, Музеј жртава геноцида.

Озимић Н. и остали (2014) *Жртве логора Ниш*, Ниш, Нишки културни центар, Медивест КТ, Народни музеј Ниш.

ХАПШЕЊЕ АНДОНА АНДОНОВИЋА И ЊЕГОВО ДОВОЂЕЊЕ У ЛОГОР НА ЦРВЕНОМ КРСТУ 1943. ГОДИНЕ

У првим месецима окупације Србије у Другом светском рату донети су акти који су имали антисемитски и расни карактер (против Јевреја и Рома) али према којима су сва удружења препозната као англофилска била прогоњена и забрањивана, а спискови чланства достављани окупационим властима. Тако је у Нишу, Банском уредбом Моравске бановине бр. 1325 од 7. јуна 1941, дат рок од десет дана да се добаवे спискови чланова, између осталих, лока Слободних зидара и Ротари клубова. Тако су, од нејевреја, међу првим ухапшеницима били следбеници Двадесет седмог марта, англофили и припадници Слободних зидара, као и Ротари клубова у којима су Немци првенствено видели јеврејски и енглески лоби.⁸

Немци су саставили и Књигу потерница за Југославију (*Fahndungsbuch für Jugoslawien*), са подацима о преко четири хиљаде особа за које су постојале информације да су отворено исказивале незадовољство потписаним Пактом тако да су биле обележене као англофили.⁹ У Нишу је, на основу ове исте евиденције,

⁸ Динчић А. (2017), *Савезници и сирани њоганици у лојору на Црвеном крсту*, Ниш, Народни музеј, стр. 5–6.

⁹ Архив Србије (даље: АС), фонд Безбедносно-информативна агенција (даље: БИА), фасцикла (даље: ф) 52. Елаборат организација Драже Михаиловића у Нишу. „Активност Енглеске обавештајне службе у току рата“ (у даљем тексту: Активност ЕОС), стр. 2.

такође ухапшен један број енглеских симпатизера – оптужених да су наговарали демонстранте да скандирају против Хитлерове Немачке и Хитлера, да су слушали енглеске радио-станице, носили енглеске заставе за време мартовских демонстрација.¹⁰

ХАПШЕЊА АНДОНА АНДОНОВИЋА

У *Књизи поштерница* за Југославију био је и нишки трговац Андон Андоновић, једна од угледнијих личности у Нишу у периоду пре Другог светског рата.

Андон Андоновић је рођен 14.1.1886. године у Нишу, као син Пантелије и Мариоле (рођене Попић). После завршене основне школе и три разреда гимназије, отворио је мануфактурну радњу 1902, у којој је остао до 1910. године, када је постао самостални трговац и отворио трговину мануфактурном робом. За време Првог светског рата налазио се у бугарском заробљеништву.¹¹

У међуратном периоду Андоновић је био активан на свим пољима. Ступа у брак 1920. са Зорицом Живковић, шири трговину луксузном гардеробом из Италије, Француске, Грчке и Енглеске и као председник Трговачког удружења иницира оснивање Нишке трговачке омладине за чије потребе је купљена зграда бившег Трговачког дома коју Нишка трговачка омладина користи од 1929. до 1939. Заједно са Исаком Мандиловићем и својим ортаком и зетом Драгомиром Миловановићем држао је мануфактурно-галантерску радњу „Андон Андоновић и комп“ у Обреновићевој 46.

Био је активан у раду Соколског друштва, нишког одбора Црвеног крста, чији је био потпредседник, као и у организовању догађаја хуманитарног карактера – концерата, хора, балова, уметничких вечери (приход је уплаћиван сиромашним породицама). Као већник града, био је активни учесник прославе шездесет го-

¹⁰ Исто, Динчић А., *Савезници*, стр. 6.

¹¹ Динчић А., Црноглавац В. (2016), *Музеј на Медијани (1936–2016)* – поводом 80 година од отварања Музеја на Медијани, Ниш, Народни музеј, стр. 12.

дина од ослобођења Ниша (1877–1937) и у њеном оквиру учествовао у постављању Споменика ослободиоцима Ниша као и камена темељца за нову зграду Народног позоришта Моравске бановине. Присутан је у политичком животу града најпре као члан Радикалне странке, а потом и Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). Рат га је затекао на позицији већника града.

Његова богата биографија и чланство у Ротари клубу Ниште у Слободнозидарској ложи „Доситеј Обрадовић“, привукли су пажњу Немаца и њихових сарадника. Због тога је Андоновић два пута привођен и довођен у логор: први пут октобра 1941. са групом угледних Нишлија, други пут због наведеног финансирања јединица Југословенске војске у отаџбини јануара 1943. и под оптужбом припадности Ротари клубу и Слободнозидарској ложи.¹² У изјави датој 15. априла 1943. у логору, по оптужби за припадност Ротари клубу и Слободнозидарској (масонској) ложи, Андоновић је, као што ћемо видети у даљем раду, поступио мудро. На основу претходних сазнања, било је јасно да су чланови Ротари клубова, после одређеног времена проведеног у притвору, били пуштани кућама док је поступак са масонима био далеко озбиљнији и често се завршавао стрељањем.

Због свега наведеног Андоновић признаје оно што је лако проверљиво у самом Нишу (чланство у Ротари клубу Ниш основаном 1936. године¹³), док негира припадност масонерији у коју је покушао да уђе 1934. конкуришући за пријем у чланство загребачке ложе „Праведност“ у коју није примљен уз сугестију да конкурише за пријем у ложу која се налази на територији Србије или Моравске бановине.¹⁴ Већ наредне године (1935) био је на списку чланова београдске ложе „Доситеј Обрадовић“ у којој, све до почетка Другог светског рата и званичног престанка рада Велике ложе Југославије, није тражио престанак чланства, тако

¹² ИаБ, BdS, досије А-327, VB 11, стр. 6.

¹³ Slavoljub Saša Lazetić, Dragisa Blagojević, Zoran Martinović, Rotari klub „Niš“: 75 godina od osnivanja, 15 godina od reosnivanja, Niš, 2011, стр.10.

¹⁴ Zoran Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd, 1988, стр. 573.

да је у тренутку давања изјаве и даље припадао слободнозидарском братству.¹⁵

Оптужба да је финансирао јединице ЈВуО под вођством мајора Радослава Ђурића била је у том тренутку опаснија за Андоновића имајући у виду чињеницу да Немци од новембра 1942. године ужурбано хапсе чланове обавештајне мреже коју је Ђурић већ оформио. Тако су, у периоду од новембра до децембра, ухапшени: Слободан Јелић, Аранђел Митић, Василије Нинковић, Сретен Радаковић, Стеван Лужајић, Новак Мухић и други.¹⁶

Управо тих дана, када су на Бубњу стрељани ухапшени припадници обавештајне мреже ЈВуО, 16. јануара 1943. је стигао налог за хапшење Андона Андоновића под оптужбом да је „покрету Драже Михаиловића стављао на располагање веће новчане износе преко мајора Ђурића.“¹⁷ Хапшење је реализовано три месеца касније, 14. априла 1943, када је Андоновић спроведен у нишки логор ради даљег саслушања по обновљеним оптужбама за помагање покрета Драже Михаиловића али и за изјашњавање о чланству у Ротари организацији и Слободнозидарској ложи. За време ислеђивања био је смештен у самици број 15, у поткровљу логорске зграде.

О целокупном процесу хапшења, саслушавања и давања изјаве Андона Андоновића сведоче документи који се чувају у Историјском архиву Београда, фонд BdS (*Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes*) чије транскрипте наводимо испод обележавајући их редним бројем по хронолошком редоследу.

¹⁵ Исто, стр. 587.

¹⁶ Небојша Озимић, Александар Динчић, Ивана Груден Милентијевић, Иван Митић, Бојана Симовић, *Жртве лагера Ниш*, Ниш, 2014, стр. 151, 288, 347, 357, 388, 429. Посебно оптерећење за Андоновића била је чињеница да је један од ухапшеника (Новак Мухић) живео у дворишту његове куће.

¹⁷ ИаБ Фонд BdS, досије А-327.

Документ 1

VB11

Београд, 16.1.1943.

Испостави у Нишу

Хапшење:

Андоновић, трговац, настањен у Нишу

Образложење: Ставио покрету Драже Михаиловића на располагање
веће новчане износе преко мајора Ђурића

Веза: VB 11-СМ 3967/42

генерал Милер

G E H E I M !	
Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD	
Referat: VB II	Belgrad: 16.1.1943
FESTNAHME — ERSUCHEN	
Diese Karte ist von der mit der Festnahme beauftragten Dienststelle als Fahndungsunterlage aufzubewahren und erst nach erfolgter Festnahme der Einlieferungsanzeige beizufügen.	
Familienname: Andonovic	Begründung:
Vorname:	Hat der D.M.-Bewegung über Major
Beruf — Dienstgrad: Kaufmann	Djuric größere Geldbeträge zur
Geburtsdatum:	Verfügung gestellt.
Geburtsort:	MINISTARSTVO UNUTRASNJE POSLOVA (ZNA)
Wohnort oder letzter Aufenthaltsort: Nisch	Uprava Gradske bezbednosti
Bezirk:	ARIZIVA
Kreis:	Br. predmeta Strana Svaga strana Potpis
Vernehmung durch: Außendienststelle Kopie beifügen:	307a 3
Einlieferung nach: Belgrad.	Unterlagen befinden sich: VB II — SM 3967/42
	H- Obersturmführer.

Документ 2

НАЛОГ ЗА ПРИМАЊЕ

1. Дне 14. 4. 43. од Einsatzgruppe SIPO-a i SD-e

Занимање: трговац

Име и презиме: Андон Андоновић

Време и место рођења: 14. 1. 1886. у Нишу

Држављанство: Србин

2. Доводи се у Прихватни логор Ниш

3. Приведен дана 14. 4. 43, време 22 часова

4. Стављен у самици бр. 15

5. Узети предмети:

Дин: 6034... Један цепни сат марке „Лонжин“ са ланцем, једна лисница, један кожни капут, један перорез, један свежањ кључева, исправе (благајна бр. 843)

Овде од БДС дати потврдни пријем и налог о примању поново вратити на прихватни логор Ниша.

Ферихт, с.р
СС-поднаредник

GEFÄNGNIS DER SICHERHEITSPOLIZEI
UND DES SD.

Belegart = Nisch 14.4. 1943

I. Eingeliefert am 14. 4. 1943, Zeit: 22 Uhr

II. Verwahrt in Einzel-
~~Gemeinschafts~~ Zelle Nr. 15

III. In Verwahrung genommene Gegenstände:

Dir. 6034. - 1 Kappmesser (Marke Longines) m. Futh,
1 Kappmesser, 1 Kuchmesser, 1 Kappmesser, 1 Kappmesser, Kappmesser

(Kass. B. Nr. 843)

for.

Lukovik

Hier vom B.S. den

Sammlung beständig

lassen: in Kuchmesser

wieder zum Kuchmesser

Kuchmesser

Kuchmesser

Kuchmesser

Kuchmesser

Kuchmesser zum v. T. T.

Документ 3

Befehlshaber SIPO i SD-e
VB II

Београд

Предмет: Андон Андоновић, трговац из Ниша, хапшење – премештај
BdS у Београду.

Веза: Овдашњи допис од 22. 4. 43 бр. 32/43. пов.
лични предмети 881

У допуни ка горњем као и предмету достављам на знање и тамошње коришћење следећи делимични превод у изводу једног повереника-извештаја у вези са Андоновићем, који је у међувремену тамо спроведен.

Лице, које се овде спомиње, хтео бих означити као финансијера покрета Драже Михаиловића. Ово је Андон Андоновић, трговац из Ниша. Постоји и иначе оправдана претпоставка за то, јер у августу прошле године запленио сам код г. Аћимовића износ од 5.000 динара. Овај износ био је државно власништво, које је добијено од неког официра који је отишао у ратно заробљеништво. Андоновић је хтео по сваку цену да сакрије овај новац и да га приложи у непознате сврхе и приликом саслушања признао је да се овај новац заиста код њега налази. Он је тврдио да је тај новац приватно власништво горе споменутога официра. Један официр би понео са собом у рат 5.000 динара.

Винеке, с.р.
СС-поручник

DER HÖHERE #. UND POLIZEIFÜHRER

Im Bereich des Kdr. Generals in Serbien
Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei u. des S D

A. D. Nisch

Dienststelle IV/

= befolgt, Nisch 14.4.1943
Uhr

Annahmefehl

I. D^{er} am 14.4.43 von der Einsatzgruppe d. Sipol. u. S. D.
wegen
festgenommene
Beruf: Kaufmann
Vor- und Zuname: Andon Andonovic
Geburtszeit und -ort: 14. 1.1886 Nisch
Staatszugehörigkeit: Serbe
ist bis auf weiteres in Verwahrung zu nehmen.

Bemerkungen:

II. An das

~~Hausgefängnis~~
~~Polizeigefängnis~~
~~Anstalten- Bedinje~~
Anhaltelager Nisch

MINISTARSTVO UNUTRAŠNJI POSLOVA FNRJ
Uprava državno bezbednosti
A R H I V A

Gr. predmeta	Strana	Stoga strana	Potpis
3272	9		

Dienststempel.

Antun. Springhoff Jugos. D. D.
Unterschrift d. Referenten oder Abteilungsleiter

Документ 4

Испостава у Нишу

Ниш, 15. 4. 1943.

У Прихватном логору Ниш прииведен долази
АНДОН АНДОНОВИЋ

Трговац, рођен 14. 1. 1886. у Нишу

Настањен у Нишу, Обреновићева 41, ожењен, вере православне, и каже следеће:

Лични подаци:

Зовем се Андон Андоновић и рођен сам 14. 1. 1886. године у Нишу. Син сам Пантелије и Мариоле, рођене Попић. Похађао сам 4 разреда Основне школе у Нишу и 3 разреда гимназије у Нишу. Године 1902. отворио сам мануфактурну радњу. Тамо сам остао до 1910. године. Војску нисам служио. Нисам био примљен због кратковидости. Године 1910. осамосталио сам се у Нишу, те сам постао трговац мануфактурном робом. Године 1920. оженио сам се Зором, рођеном Живковић из Ниша. Политички сам припадао Радикалној странци, а касније Југословенској Радикалној Заједници.

Био сам почев од 1937. године од оснивања Ротари клуба његов члан. Нешто касније дошао сам у Управни одбор споменутог клуба. Онда сам постао потпредседник и крајем 1940. г. председник тога клуба. Клуб је распуштен након завршетка рата.¹⁸ Распуштање клуба спровео је благајник клуба Никола Бањац из Ниша. Ја се нисам више ништа питао. Члан масонске ложе нисам био. Даљих навода не могу више дати.

¹⁸ Мисли се на завршетак Априлског рата 1941, односно на капитулацију Краљевине Југославије (прим. Н. О.).

VB11 Belgrad, den 16.1.43. 1

An die
Aussendienststelle
in N i s c h

Festnahme-Ersuchen:

A n d o n o v i ć, Kaufmann, wohnhaft in Nisch.

Begründung: Hat der DM-Bewegung über Major D j u r i ć grös-
sere Geldbeträge zur Verfügung gestellt. MINISTARSTVO UNUTRASNIJH POSLOVA FNR
Uprava državne bezbednosti

Unterlagen: VB 11-SM 3967/42

gez. Müller

1/4-Obersturmführer

Dr. predmeta	Weg	Saga	Potpis
327a	L		

О предмету саслушања

Био сам већ једном ухапшен 1941. године. Налазио сам се у прихватном логору у Нишу од 20. октобра 1941. до отприлике 10. новембра 1941. године. Затим сам отпуштен без саслушања. Разлог хапшења није ми познат.

На постављена питања одговарам да у погледу покрета Драже Михаиловића у Нишу не могу дати никакав податак будући да ме покрет уопште не интересује, што поново наглашавам, па с тога не могу дати ни најмање наводе. Познати су ми кругови око Аранђела Митића,¹⁹ Денчића и Јелића. Познати су ми само површно. Познајем их, међутим, нисам са ни једним од њих дошао у додир, односно нисам имао ближих веза с њима. Покрет Драже Михаиловића нисам никада новчано помагао. Мајор Ђурић ми је потпуно непознат²⁰. Следеће новчане износе дао сам у добровољне сврхе:

1/ 5.000 динара за Црвени крст

2/ 10.000 динара за Црвени крст

3/ 20.000 динара за зимску помоћ

4/ 5.000 динара за српску радну заједницу

5/ 5.000 динара за градњу барака за добровољну радну службу

¹⁹ Аранђел Митић (1902–1943), власник хотела „Оријент“ и организатор Југословенске војске у отаџбини за Ниш. Ухапшен од нишког Гестапоа 5. децембра 1942, саслушаван у логору и стрељан на Бубњу 7. јануара 1943. У тренутку давања ове изјаве, Андоновић је упознат са чињеницом да је Митић убијен, баш као и Добривоје Денчић (ИАБ, BdS, J-660; ИАБ, BdS, D-662) (прим. Н.О.).

²⁰ Радослав Ђурић (1906–1980), мајор војске Краљевине Југославије од средине 1942. до средине 1943. Био је командант Јужноморавског корпуса ЈВуО и организовао обавештајни рад у Нишу. Марта 1944. долази до озбиљних несугласица између њега и Драгослава Михаиловића па прелази у редове НОВ и ПОЈ и постаје командант Јужноморавске дивизије. Крај рата је дочекао као пуковник Југословенске армије. Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetnik*, California, 1975, стр. 347.

Прва два споменута износа исплаћена су путем мога компањона Драгомира Миловановића, и то у готовом уручен Црвеном крсту. Остала плаћања уследила су преко трговачког удружења.

Поново наглашавам да нисам имао ништа заједничког са покретом Драже Михаиловића.

Моји наводи одговарају истини

Андон П. Андоновић, с. р

Карл Кнот, с.р
тумач

Кристоф, с.р
СС-поднаредник

Документ 5

Испостава у Нишу

Ниш, 22. 4. 1943.

Број 52/43 г-ПА 881

Уручено Заповеднику полицијских и безбедносних снага

VB II

Београд

Предмет: Андон Андоновић, трговац из Ниша

Разлог: Налог за привођење издат 16. 1. 1943

Горњи је оптужен да је мајору Ђурићу, који припада организацији Драже Михаиловића уступио већу новчану суму. Наредено је његово хапшење.

Андон Андоновић је ухапшен 14. априла 1943. године и спроведен у прихватни логор Ниш. На саслушању негирао је да је подржавао организацију Драже Михаиловића. Он каже да га тај покрет уопште не занима. Доказ за то није могао дати. Андоновић је пре рата био члан Ротари клуба, да би 1940. године, постао његов председник. Није био члан Масонске ложе. Андоновић је упућен служби BdS у Београду на додатна саслушања.

Винеке, ср.

СС-поручник

DER HÖHERE W-UND POLIZEIFÜHRER
im Bereich des Bevollm. Kdr. Generals in Serbien
Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei u. des SD
in Belgrad

- Aussendienststelle Nisch -
Tsp.Nr. 52/43g-PA.881

Nisch, Belgrad den 22.4.1943
Telefon 22-105

Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei u. des SD. in Belgrad		
Empf:	24. IV. 1943	2317
Kl. Nr.	1833/113	
Abt.	Referat	Sachbearb.
VBI	IV A	

An den
Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD
- VB II -

in Belgrad.

Betr.: Andon Andonovic, Kaufmann aus Nisch,
Festnahmeersuchen.

Vorg.: Festnahmeersuchen v. 14.1.1943 - VB II DM/Ku -.

Anlg.: - 3 -

Obengenannter wird beschuldigt, der DM.-Bewegung
über Major Djuric grössere Gelbbeträge zur Verfü-
gung gestellt zu haben. Seine Festnahme wurde angeordnet.

Andon Andonovic wurde am 14.4.1943
festgenommen und dem Anhaltelager Nisch zugeführt. Bei
seiner schriftlichen Einvernahme bestritt der Genannte
entschieden jegliche Unterstützung der DM.-Organisation.
Er will sich für die Bewegung überhaupt nicht interes-
siert haben. Beweismittel liegen nicht vor. Andonovic war
seit Bestehen des Rotary-Klubs in Nisch Mitglied dessel-
ben. Ende 1940 wurde er Präsident des Klubs. Freimaurer
will er nicht gewesen sein. Andonovic wird dem Bds.
Belgrad mit einer Abschrift der Vernehmungen überstellt.

A	seit 20.4.43 ist IV
Vorg.	beigefügt
327	nicht em.

MINISTERSTVO UNUTRASNIJ POSREDA FNR
Uprava državnog bezbedenosti
2. DEZIV
SS-Obersturmführer.

Gr. protokola	datum	Sluga izdat	Potpis
327 B	6		

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Историјски архив града Београда (ИаБ): Фонд Befehlshaber und des DS (BdS), досије Андон Андоновић, А-327

Литература

Периодика

Озимић Небојша, *Хапшење уједних Нишлија октобра 1941*, Пешчаник, бр. 10, Историјски архив, Ниш, 2011, стр. 112–120.

Монографије

Динчић Александар, Весна Црноглавац, *Музеј на Медијани (1936–2016) – поводом 80 година од отварања Музеја на Медијани*, Ниш, 2016.

Александар Динчић, *Савезници и сирани поданици у логору на Црвеном крсту*, Ниш, 2017.

Златић др Ј., *Сирадалаштво српског народа у нишком ратном окрућу 1941–1944, (Злочиначка активност немачке Фелдкомандантуре 809 – Ниш и првој краљевској (бујарској) окупационој корпуса)*, књ. 1 „Просвета“, Ниш, 1994.

Lazetić Slavoljub Saša, Blagojević Dragiša, Martinović Zoran, *Rotari klub „Niš“: 75 godina od osnivanja, 15 godina od reosnivanja*, Niš, 2011.

Миловановић М. М., (1983), Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу, Ниш–Београд, Институт за савремену историју – Општински одбор СУБНОР Ниш – ИРО – Народна књига.

Nenezić Zoran, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd, 1988.

Озимић Небојша, *Логор на Црвеном крсту*, Ниш, 2012.

Озимић Небојша, Динчић Александар, Груден Милентијевић Ивана, Митић Иван, Симовић Бојана, *Жртве логора Ниш*, Ниш, 2014.

БЕЛЕШКА ХРАНИСЛАВА САВКОВИЋА О ДОГАЂАЈУ НА СВЕТОГ САВУ 1942. ГОДИНЕ

Хранислав Савковић је једна од ретких личности које су рођене у једном, а својим делом обележиле други век. Како на једном месту стоји, „он је био учитељ, ратник, политичар, демократа, оснивач прве књижнице у Топлици, први демократски председник општине.“ Савковић је, као и многи други великани Прокупља који нису рођени у овој вароши, попут Алексе Савића, Добривоја Стошковића, генерала Милојка Лешјанина и других, заволео град где је службовао и допринео развоју града.

Рођен је 2. децембра 1871. године у шумадијском селу Трнавци, општина Жупски Александровац, Расински округ. Након завршене учитељске школе послат је да ради у основну четвороразредну школу у Житном Потоку која је отворена 1889. године. У овој школи био је „запамћен као добар васпитач, узоран просветитељ, који је сарађивао са мештанима пропагирајући гајење нових sorti воћа, гајење разноврсног поврћа, организујући курсеве, оснивајући хор и слично.“ У овој школи заједно са колегом Игњатом Маринковићем оснива прву књижницу у Топлици (1895). После оснивања Гимназије (по Закону о средњим школама 1902), у Прокупљу је формиран Одбор за старање о издржавању гимназије. Члан Одбора је, поред осталих, као представник Среза, био и Хранислав Савковић, тадашњи учитељ у Житном Потоку.

Учесник је балканских ратова и Првог светског рата. За изказану храброст у балканским ратовима одликован је Сребрном и Златном медаљом за храброст и предложен је за унапређење, па је

у чин резервног пешадијског потпоручника произведен 31. 10. 1913. године. По завршетку Великог рата, премештен је из Житног Потока да ради као учитељ у Прокупљу.

Политичку каријеру Савковић започиње у Прокупљу. После расписаних избора од стране Народне скупштине СХС, 10. 1. 1925. године објављена је, као друга кандидатска листа за Округ топлички, листа демократских дисидената (нису се слагали са одлукама Извршног одбора централе у Београду) на челу са Милојем Јовановићем Пижоном из Београда, министром на располагању Владе Краљевине СХС. Као срески кандидат на поменутој листи за изборни Срез добрички, постављен је Хранислав Савковић који је уједно уређивао лист *Топлица*, гласило Демократске странке у Прокупљу. На општинским изборима 1926. године, демократе су победиле у Прокупљу и Куршумлији, а за председника у Прокупљу изабран је Хранислав Савковић и на тој функцији је био до увођења Шестојануарске диктатуре (6.1.1929). Одмах по смењивању са места председника општине Прокупље, Савковић је пензионисан. За ангажовање у изградњи новог водовода, одликован је, на предлог министра народног здравља, Орденом Светог Саве V реда, а на предлог Министарског савета и министра унутрашњих послова касније је добио и Орден Белог орла VII реда. Као учитељ у пензији одликован је Орденом југословенске круне V реда.

У Другом светском рату партизанске јединице су први пут ослободиле Прокупље 9. 10. 1941. године. На тражење новог четничког команданта Прокупља Аце Поповића дошло је до преговора између четника и партизана средином новембра о заједничком обезбеђењу вароши. Партизанска јединица од 30 бораца улази 20. 12. у току ноћи у Прокупље и сместила се у згради старе гимназије. Као један од угледнијих житеља Прокупља и симпатизер НОП-а, Хранислав Савковић је у другој половини децембра 1941. године изабран за првог председника Градског НОО Прокупља. Одмах потом уследио је позив народу Топлице на борбу против окупатора и домаћих издајника. На прелазу из 1941. у 1942. годину, у једином слободном граду у Србији, у Прокупљу, партизани су приредили свечани дочек Нове године за више стотина грађана у сали хотела „Европа“. На постављеној позорници културно-умет-

ничка група је извела неколико скечева, певане су партизанске песме, а оркестар гимназијалаца је свирао док је у поноћ Савковић повео новогодишње коло. Народно весеље је трајало до зоре. Уласком бугарских јединица у варош, 9. јануара 1942. године, партизани и четници Аце Поповића се повлаче из вароши, а Градски НОО прелази у илегалу.

Приликом једне од већих ноћних рација у Прокупљу, које су спроводиле тадашње власти 3. 6. 1942. године, Савковић је ухапшен, поред осталих симпатизера и сарадника партизана. Ухапшени су затворени у жандамеријски затвор, у кући опанчара Радивоја Стоиљковића, преко пута зграде данашње ОШ „Татко“. Сви ухапшени су спроведени у нацистички концентрационом логор на Црвеном крсту у Нишу. Из логора је изведен на Бубањ и стрељан 15. 12. 1942. године иако није био на реду за стрељање. Наиме, када је тог јутра у јутарњој прозивци за стрељање зачуо име и презиме шеснаестогодишњака који је стајао са његове десне стране, Хранислав Савковић га је повукао за рукав и – иступио уместо њега. Када се погледа животни пут и богата каријера учитеља, резервног капетана прве класе, председника општине и председника Народноослободилачког одбора Прокупља, овакав антички гест се могао очекивати. Од уласка у камион до тренутка када га је погодио метак, Савковић је бодро друге певајући с краћим прекидима исту песму – „Навали се, Шар-планина“.

У збирци предмета заточеника логора на Црвеном крсту се, поред других предмета Хранислава Савковића, чува и његов дневник чији је присаједињени део једна посебно написана белешка на дволисту формата А4. Ради се о цртици у којој Савковић описује покушај бугарске патроле да изврши претрес његове куће. Текст доносимо без лекторских интервенција, са насловом и проредима, како је код аутора.

ЈЕДАН ДАН НЕИЗВЕСНОСТИ ИНАЧЕ ПО ИЗГЛЕДУ СТРАШАН. СВЕТИ САВА 1942. ГОДИНЕ

„Освануо је 27. јануар 1942. године. Преко ноћи је прекинута електрика и у 5 минута до 7 појавила се па опет прекинута.

Снег пада и то добро густ. Те ноћи нападао 21 цм дебљине. Хладноћа је била обична. Али се тога дана догодило једно изненађење од стране Бугара. Чистио сам снег и очистио нешто ка капији па сам почео у правцу нужника. Тек, комшика Стана отвори прозор и викну: 'Чика Храно, бежите унутра пази вас бугарски војник'. Пре тога видех, када је њен муж комшија Влада, изашао на капију чистећи снег, како му бугарски војник окренувши на њега пушку, подвикну да затвори капију а он одговори: 'Нисам знао'.

Стана ми рече: 'Забрањено је слободно кретање'. Ја сам мислио да то важи само за варош, међутим она ми рече: 'Мора да се седи само у стану'. И тако сам ја морао да пазим кад бугарски војник оде на другу страну да се спустим и да чистим велики снег који је падао цео дан час јаче, час слабије са малим прекидима.

Око 3 часа по подне ја сам стругао дрва у шупи и чух да прођоше бугарски војници. Мислио сам да су ме чули, ,за то лупише на капију коју сам био закључао.

Ја неосетно прођох и уђох у кухињу, а они куцнуше још једном па одоше код Чедџе Банковића. Тек сутра сам сазнао да су вршили претрес због оружја. Кажу да је бугарски командант истог дана казао да је неко доставио писмом како је Прокупље пуно пушака и пушкомизраљаза, зато је претрес и вршен. Чуло се да је то учинио Жика Томић, пензионисани срески начелник.

Чеду Банковића питали су и за мене али им је он рекао: 'Можда је отишао негде у село јер данас су школске славе а он је стари учитељ' а рекао је и да ја немам оружја.

Сутрадан рекоше да су ухапшени Драги Манић и његов син. Кажу ухапшени због некога његовог сина који уопште давно није код њега; Тиса ковач, због сина који је раније ухапшен и налази се у затвору у Нишу.

Рекоше тога јутра да је ухапшено много лица али нико није знао да их именује.

Ово је било заиста чудно после свега онога што је рађено од доласка Бугара и њиховог онако питомог понашања. Али је морало овако бити кад се је нашло неваљалаца да се шаљу лажне доставе.“

Хранислав Савковић (Народни музеј Топлице,
збирка Други светски рат у Топлици, инв.бр.184

Хранислав Савковић (први с лева) на конгресу
резервних официра у Загребу 1926.
НмН, МК12 инв.бр. 650

Хранислав Савковић (седи) са породицом (Прокупље, 1940)
НмН, МК12, инв.бр. 647

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Народни музеј Ниш (НМН) – ЛЦК, картон Хранислава Савковића; НМН ЛЦК, инв. бр. 221, белешка Хранислава Савковића; ЛЦК, кут. 8, фб. б – списак погинулих и стрељаних у току Другог светског рата – подаци СУБНОР-а.

Народни музеј Топлице (НМТ) – Допис бр. 2625 послат команданту Прокупачког војног округа 25.02.1941. године, Збирка Други светски рат, С 54.

Објављени извори

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, BORBE U SRBIJI, 1941, tom I, knj. 2, Beograd, 1949.

Периодика

Жарић Дарко, „Хранислав Савковић, учитељ, ратник и политичар“, *Тоџички венац*, лист за културу и друштвена питања, бр. 8, Видовдан 2014, Удружење Топличана у Београду, Социјална мисао Београд и Црквена општина СПЦ у Концељу, Београд, 2014.

Монографије

Динић Драгољуб, *Тоџички народоослободилачки партизански одред*, Београд, 1989.

Миловановић Мирослав, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Ниш, 1983.

Мирчетић Ж. Драгољуб, *Прокупље и околина између два светска рата 1918–1941. године*, Прокупље, 1998.

Несторовић Слободан, *Пог Хисаром*, Београд, 1972.

Озимих Небојша, Динчић Александар, Груден Милентијевић Ивана, Симовић Бојана, Митић Иван, *Жртва логора Ниш*, Ниш, 2014.

Савковић Светислав, *Тоџица у НОБ и револуцији 1941–1942*, Прокупље, 1979.

ДР БОРИВОЈЕ БЕРАХА

Др Боривоје Бераха (Ниш, 1880 – Ниш, 1942) један је од оних интелектуалаца који су у међуратном периоду својим личним ауторитетом значајно допринели отварању постојеће јеврејске заједнице у Нишу и њеном укључивању у грађанско друштво града. На основу оскудне документације која је након Другог светског рата остала о нишким Јеврејима, његов животни пут можемо реконструисати само делимично, чему служи и овај текст.

Др Бераха је рођен у Нишу убрзо након ослобођења града од Турака, у време када је јеврејска заједница била веома бројна. Одрастао је у близини синагоге, уз оца Исака, који је дуго био председник Јеврејске општине и један од покретача изградње нове синагоге. Завршио је јеврејску школу, а након гимназије, као и многи млади Јевреји, одлази на студије медицине у Беч. По завршетку студија и краће приватне праксе, о којој немамо више података, враћа се у Ниш и запошљава у приватној клиници др Стокића 1921. године. Неколико година касније отвара сопствену ординацију у којој ће радити све до окупације Краљевине Југославије у априлу 1941.

Још као студент медицине, др Бераха је био активан у ционистичком удружењу „Сион“, око којег су се окупљали млади Јевреји Ниша. Изгледа да је у једном тренутку наследио свог оца Исака на месту председника и удружења „Сион“ и Јеврејске општине. Према

неким документима, др Боривоје Бераха је био на челу удружења „Сион“ у периоду од 1926. до 1936. године.

У том периоду, његова супруга Рахела постаје активна у женској ционистичкој организацији WIZO (Woman International Zionist Organization). Истовремено, др Бераха је, као члан Управног одбора Црвеног крста, организовао добротворне балове и концерте на којима су се прикупљала средства за сиромашне. Неизоставни део тих догађаја био је и јеврејски хор „Давид“, који је у Нишу постојао до 1941. године.

У својој књизи *Аутобиографија* др Аврам Нисим сећа се утицаја који је др Бераха имао на његову одлуку да студира медицину:

„У недоумици шта да студирам, обратио сам се др Бори Бераху, који је тада отпочео приватну медицинску праксу, па сам сматрао да је компетентан да посаветује будућег студента. Др Бераха ме је веома љубазно примио. Када је чуо моју жељу да студирам медицину, али и моју забринутост због недостатка новца, замислио се и рекао: 'АКО ХОЋЕШ – СВЕ МОЖЕШ.' Те речи никада нећу заборавити јер су ме охрабриле у мојој намери и подигле самопоуздање.“

Након окупације Ниша 8. априла 1941. године, Јевреји су били међу првима који су прогоњени. Управни одбор нишког Црвеног крста био је принуђен од стране немачких власти да искључи др Бераху из својих редова – у супротном, окупационе власти би обуставиле сваку сарадњу са градским одбором ове организације, која је у том тренутку обезбеђивала храну за више хиљада избеглица и ратних заробљеника. Није познато да ли је поднео оставку или је искључен, али се зна да је још у мају 1941. био активан у оквиру нишког Црвеног крста.

Током масовног хапшења Јевреја у октобру 1941, рабин Данити и др Бераха били су међу првима ухапшенима и затворени у новоизграђеном логору недалеко од железничке станице, у близини Црвеног крста. Смештени у нехуманим условима на тавану зграде, затворени Јевреји су убрзо почели да се разбољевају. Др Бераха је покушавао да преко познанстава обезбеди макар основне лекове пред наступајућу зиму.

Из једног од два писма, чију копију поседује аутор ових редова, а које је др Бераха упутио Драгиши Цветковићу, бившем председнику Владе Краљевине Југославије, који је под окупацијом био у кућном притвору – види се да се Цветковић интересовао за породицу Бераха и друге затворене Јевреје у логору.

Након бекства групе затвореника 12. фебруара 1942, уследила је одмазда. У стрељању на брду Бубањ код Ниша, 19. фебруара, убијени су готово сви мушкарци јеврејског порекла. Међу њима је био и др Боровоје Бераха.

Према сведочењу, када су др Бераха и његов зет на силу убацивани у камион који их је водио у смрт, др Бераха је рекао да су Немци сурови и да ће једног дана сами доживети судбину својих жртава. Та изјава изазвала је жестоко батинање њега и његовог зета, скоро до смрти. Одмах након тортуре, обојица су убијена у самом логору.

Неколико дана касније, 24. фебруара 1942. године, бајонетом је убијено и једногодишње дете његове ћерке.

Како је Рахела већ била убијена у гасној комори у логору Сајмиште пре ових догађаја, може се рећи да је 24. фебруара 1942. престала да постоји породица Бераха – симбол јеврејске заједнице у међуратном Нишу.

ДР ВЕЛИЗАР ПИЈАДЕ

Др Велизар Пијаде рођен је 1894. године у Београду, у имућној породици трговца Самуела Пијаде, као један од шесторице синова. Студије медицине је завршио у Бечу и по окончању Првог светског рата кренуо у Лесковац. Према неким изворима, Велизар Пијаде је у Лесковац дошао 1919, док његова кћи наводи 1923. годину као датум доласка породице Пијаде.²¹ Тврдњу Јелисавете Јеле Пијаде о каснијем доласку, на свој начин подржава и чињеница да је она рођена 1920. у Богатићу.²² Из штурих, и врло често преписивањем погрешно интерпретираних података, може се закључити да је др Велизар Пијаде оженио Маргариту, Францускињу о којој не знамо ништа ближе, непосредно по завршетку Првог светског рата и да му је прва служба била у Богатићу. Велика је вероватноћа да је у Лесковац дошао 1923, на позив Жака Конфина, лекара. Стицајем околности, управо ова двојица јеврејских лекара основала су прву рендгенолошку службу у Лесковцу, а др Пијаде је био један од оних ретких лекара који је у својој ординацији, у Улици краља Александра преко пута хотела „Дубочица“, имао и рендген апарат.²³

²¹ Писмо Јеле Пијаде Zeiss од 3. септембра 1978. (Народни музеј Ниш, неклаификована грађа). У даљем тексту *Писмо Јеле Пијаде*.

²² Romano J. (1973), *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945, žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, Beograd, JIZ, 2, стр. 73–258, 202.

²³ Jovanović T., Stanković Z., Pavlović M. (2002), *Nastanak i razvoj rendgenske dijagnostike u Leskovcu i okolini*, Leskovac, Apollinem medicum et aesculapium, vol. 1, br. 1, стр. 7–12.

У Лесковцу је др Пијаде доживео професионални, друштвени и сваки други успон. Укључује се у поновно оснивање Соколског друштва „Душан Силни“²⁴ као и савезне ловачке дружине „Свети краљ Милутин“²⁵. Поред свих ових активности, кућа др Пијаде је дуго међу Лесковчанима словила за неформални дом културе у коме су се могли чути и видети врсни музичари, глумци и грађанска елита Лесковца оног времена.

Наводимо сећање Јеле Пијаде:

„Наш дом је увек био нека врста дома културе јер су се редовито скупљали сваке недеље по подне разноврсни интелектуалци, Далматинци, Хрвати, Срби – сви они који су потребом своје службе били приморани да живе у Лесковцу. Лекари, адвокати, професори гимназије итд. Много музике – Бетовен, Моцарт и др. Виолинисте и певачи из Загреба долазили су, мајка их је тражила на концертима које је Пијаде организовао. Живот врло буржујски али не и обестан.“²⁶

Сведочење Јеле Пијаде јасно осветљава поједине очеве навике и карактерне црте. Имајући у виду да је током тридесетих година његов рођени брат Моша Пијаде био један од водећих идеолога комунизма, она наводи, пишући о политичкој опредељености свога оца, његов став према овом покрету:

(...) „Лечио је махом сиротињу, исто није узимао хонораре и још је додавао новац за куповину лекова. Био је веома цењен као лекар. Наравно имао је и богату клијентелу као породицу Теокаревић, Јовановић (индустријалци) итд. (...) Велики патриота, капетан, војни лекар у резерви. Није био комуниста али је имао много симпатије за њих и много њих су долазили у наш дом. Како су моји другови били сви комунисти, често је причао са њима и одлично су се слагали. Свог брата Мошу је увек и редовито обилазио, било у Сремској Митровици, било у Лепоглави и редовито, сваког месеца,

²⁴ Рад друштва је обновљен 1922. (Димитријевић С., (1983), *Историја Лесковца и околине 1918–1941*, Лесковац, 352).

²⁵ Рад друштва је обновљен 1927. године, *Лесковачки гласник* бр. 36, 3. септембар 1927.

²⁶ *Писмо Јеле Пијаде*.

писао и слао пакете, књиге, боје за сликање и сав материјал за писање књига и превод „Капитала”. Много је волео свог брата. Било их је шесторо, сви ожењени с децом и често смо одлазили код њих у Београд.²⁷

Тврдњу Јеле Пијаде да је њен отац гајио симпатије према комунистичком покрету поткрепљује чињеница да је, већ од доласка у Лесковац, др Пијаде издавао лекарска уверења пребијеним радницима у штрајковима који су тих година потресали државу. О једном од таквих случајева, који се догодио 1. маја 1923, када је пребијен радник Јован Петровић који је, играјући коло, узвикнуо: „Живела Совјетска Русија!” писала је радничка штампа.²⁸

Као човек, др Пијаде је имао и својих слабости о којима пише његова кћи:

„Волео је да се карта. Вукао је ту ману још из Беча где је као имућан студент огромно трошио новац. На картама је увек губио јер је играо поштено са бандитима! Волео је жене, волео је и друштво и био је огромни веселац. Сви су увек тражили на балу да играју бечки валцер с њим; једном је добио и прву награду као најбољи играч лесковачке четворке.”²⁹

И заиста, постојао је круг угледних грађана Лесковца који су знали да се коцкају, најпре у Врањској Бањи, а потом у хотелу „Костић”, на последњем спрату. Чести у овој коцкарској скупини били су Пера и Ђока Ђорђевић Кукар, индустријалци, Влада Теокаревић, индустријалац, Циле Миленковић, банкар, Аца Ђуринчић, банкар и многи други.³⁰ Нешто касније, као лекар логора на Црвеном крсту и неко ко је присуствовао бројним саслушањима логораша као преводилац, након саслушања књижара Пафа из Ниша, поверио се Зорици Мишковић, која му је помагала у амбуланти:

²⁷ Писмо Јеле Пијаде.

²⁸ Радник бр. 44, 17. 5. 1923; „Организовани радник” бр. 38, 17. 5. 1923. Лист Радник пренео је целокупни текст уверења о повредама др Велизара Пијаде.

²⁹ Писмо Јеле Пијаде.

³⁰ Димитријевић С., *Нав.дело*, 299.

– Како сам глупо сћердао свој живот. Коцкао се са Теокаревићем ништа нисам радио. Када бих био напољу сада, ја бих им мирно забо нож у леђа.

Није се осврнуо на речи утехе:

– Не, нема никаквог правдања. Оно је била само трка за зарадом, да подмирим потребе своје жене, својих пријатељица и своје коцкарске дугове. Ово овде је једини рад у мом животу.³¹

Па ипак, могло би се рећи да је највећа страст др Пијаде било Соколско друштво у коме је био пуних осамнаест година – читав свој боравак у Лесковцу. Активно је учествовао у његовом раду, заузимајући одговорна места у руководству друштва. Тако се са Жаклом Конфином дуго смењивао на месту лекара Друштва, био је заменик Старешине па и сам Старешина Соколског друштва „Душан Силни.“³²

Иако је био члан ловачке дружине „Свети краљ Милутин“, стиче се утисак да је др Пијаде међу чланством био, највероватније, на наговор неког од пријатеља с обзиром на то да се он сам уопште није бавио ловом. О тој његовој активности, за разлику од соколске, нема никакве потврде осим фотографије са славе овог друштва, начињене у периоду од 1935. до 1939. године.³³

Живот породице Пијаде се одвијао мирно и без икаквих трзавица, баш као што је то био случај и са већином добростојећих породица Југославије, све до октобра 1940. године, када је Влада Краљевине Југославије донела Уредбу о упису лица јеврејског порекла у средње, више и високе школе (тзв. *Numerus clauses*); овим актом је ограничен број јеврејске деце која се могу уписати у ове школе, школске 1940/41: „на ону сразмеру у којој се налази број држављана јеврејског порекла према броју осталих грађана.“ Потписници овог акта од 5. октобра 1940. године, заведеног под редним

³¹ Писмо Зорице Мишковић, Народни музеј Ниш (некласирана грађа), у даљем тексту *Писмо Зорице Мишковић*. Зорица Мишковић је упутила писмо Моши Пијаде, рођеном брату др Велизара, који је овај документ послао Јелисавети Јели Пијаде у Париз. Након неколико година, пошто је успоставила везу са Бранком Ножицом, сарадником Народног музеја у Нишу, послала му је, поред фотографија, од којих се већи део објављује у овој публикацији, и писмо Зорице Мишковић.

³² *Лесковачки гласник*, 3. 2. 1934. и 4. 2. 1938.

³³ Народни музеј Ниш, логорашки картон Јелисавете Јеле Пијаде.

бројем М.с.бр.1323, били су министри Владе Краљевине Југославије на челу са Драгишом Цветковићем, Влатком Мачеком, др Антоном Корошецом и другим министрима.

Период од октобра 1940. до априла 1941. представљао је до тада најтрауматичнији период за Јевреје, житеље Југославије. Др Велизар Пијаде је и у том периоду обављао дужност среског лекара, уз помоћника Андрију Сенеша, истовремено носећи звање вишег здравственог саветника. Са тог места, др Пијаде је новембра 1941. одведен у логор на Црвеном крсту.

Јеврејска заједница у Лесковцу је пред почетак Другог светског рата била веома бројна, организована прилично архаично, уз доминантни верски аспект у свакодневном животу³⁴. Или, како се бележи: „Живот је текао тумачењем од хахама и свештеника. Старији људи су читали Мегилу и Пурим. Понекад су доминирали свештенички обреди са обавезним придикама.“³⁵

У таквој ситуацији долази до окупације Краљевине Југославије и Лесковца. Већ августа 1941, похапшени су одрасли мушкарци, потом мушка деца од 6 до 16 година, а после њих – жене. У затвору, Јевреји су били изоловани од осталих затвореника и одатле су одвођени право у логор на Црвеном крсту у Нишу.³⁶

Стрељање последњих Јевреја у Лесковцу извршено је 11. децембра 1941. године. Том приликом су, међу 310 људи, стрељани Жаки Берах, син лекара Аврама Ахилела, и малобројни преостали Јевреји.³⁷

ДОВОЂЕЊЕ У ЛОГОР НА ЦРВЕНОМ КРСТУ

Септембра 1941. године Фелдкомандантура 809 формирала је концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу (Das Anhalter lager

³⁴ Миљковић Ј. (2004), *Појулација Јевреја у Лесковцу уочи и за време Другој светској ратној*, Лесковац, Лесковачки зборник, XLIV, стр. 142–148, 142 (у даљем тексту Миљковић Ј., *Појулација Јевреја*).

³⁵ Исто.

³⁶ Исто, стр. 145.

³⁷ Исто.

– Nish) као прихватно место за заробљене устанике и Јевреје. За логор је узета неискоришћена зграда магацина војне опреме који је био у саставу коњичког пука „Обилић“ бивше југословенске војске. Касарна се налазила недалеко од железничке станице Црвени крст па је и сам логор незванично назван логором на Црвеном крсту.³⁸ Овај логор и стратиште на Бубњу, који је организовао шеф Гестапоа у Нишу СС капетан Хамер, био је непосредно потчињен пуковнику Шеферу, заповеднику СИПО и СД.³⁹

Из Лесковца је, средином новембра 1941, доведено 17 јеврејских породица са око 90 чланова. У овој групи је био др Велизар Пијаде, а у децембру је доведена и Јелена, његова кћи из мешовитог брака.⁴⁰ У овој групи било је болесних и изнемоглих жена и деце који су касније транспортовани за Сајмиште, заједно са накнадно доведеним преосталим женама и децом из Ниша.

Долазак др Пијаде у логор сликовито описује Зорица Мишковић:

„Вашег брата сам упознала када је први транспорт Јевреја из унутрашњости стигао у нишки логор. Био је забринут, преплашен и некако далеко од свих нас који смо се већ били претопили у робијаше. Убрзо као једини лекар, а уз то је добро знао немачки, постао је лекар логора. Оговарали смо га и нисмо га волели.“⁴¹

Др Велизар Пијаде био је лекар логора од јануара 1942. до јануара 1943, што представља најгоре доба логора – пробој логора 12. 2. 1942. и одмазде Немаца стрељањима на Бубњу, као и бег групице комуниста од 2. 12. 1942, после чега су уведене тешке казнене мере. Све је то битно утицало на др Пијаде. Лечење рањених и пребијених такође је знатно утицало на овог племенитог човека који је, свестан чињенице да неће преживети логор, покушавао да људима у логору живот учини подношљивијим.

³⁸ Миловановић М. М. (1983), Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу, Ниш, стр. 65.

³⁹ Милентијевић З. (1978), *Јевреји зајоченици логора Црвени крст*, Ниш, Народни музеј.

⁴⁰ Миловановић М. М., *Нав. дело*, стр. 92.

⁴¹ *Писмо Зорице Мишковић.*

Поред тога што је имао функцију логорског лекара, др Пијаде је, као одличан познавалац немачког језика, био тумач у логору, тако да је често на саслушањима мењао исказе логораша уколико је сматрао да би они могли да имају одређене последице по саслушаника.

Логораша су дуго и стрпљиво планирали бекство из логора. Међутим, убиство једног немачког војника од стране партизана Озренског одреда убрзало је ток ствари. Већ 9. фебруара 1942. прочитана су имена 81 затвореника, углавном из собе број 12, за стрељање.⁴² Др Пијаде је дојавио логорашима да Немци на брду Бубањ копају раке тако да није преостало много времена. Дванаестог фебруара 1942. преко жица логора спас у слободи нашло је 105 логораша, док их је 42 остало у дворишту и на жицама.⁴³ Било је то прво бекство из неког логора који су држале јединице Трећег рајха.

После бекства уследила су нова мучења преосталих у логору. Др Пијаде је у великој мери покушавао да олакша муке измученим и претученим логорашима који су, после саслушања, често једва давали знаке живота, док су поједини, током саслушавања, убијани. Тада су Немци тражили од др Пијаде да у умрлици напише да се ради о самоубиству.⁴⁴ У том контексту треба схватити ситуацију коју описује Зорица Мишковић у свом писму Моши Пијаде:

„.... Дао ми је две своје фотографије. На једној је написао: ‘Кад не будем више међу живима’. Почела сам га убеђивати да ће рат скоро да се заврши и да ће онда све бити заборављено. Мирно, без трунке жаљења и ни сенке очајања рекао је: ‘Мене ће убити. Сувише знам шта се овде радило. Па и када би морали ноћу изненада да побегну, не би заборавили пре одласка само једно а то је да мене убију’. То измирење са смрћу учинило је да је мирно стављао своју већ ионако изгубљену главу и покушавао да својим лешом заштити неки други или бар олакша тешки живот.”⁴⁵

⁴² З. Милентијевић З. (1980) *Логор Црвени крст*, Народни музеј, Ниш, 1980, стр. 19.

⁴³ Исто, стр. 14–16.

⁴⁴ *Писмо Зорице Мишковић.*

⁴⁵ Исто.

Тешко да је иједан догађај за време једногодишњег боравка др Пијаде у логору био, за њега лично, већи ударац од краткотрајног лечења Алисе Пијаде, ћерке рођеног брата Давида, која је, као болничарка, ухваћена са још неколико партизана Бабичког одреда у пролеће 1942. године.⁴⁶ Да не би открио њено јеврејско порекло, др Пијаде је морао да гледа свакодневна мучења своје братанице од стране Бугара и Немаца. Недуго после хватања, Алиса Д. Пијаде је стрељана са још неколико десетина логораша на Бубњу.⁴⁷

После неуспелог бекства Милке Протић, Наде Томић и још двојице комуниста 2. 12. 1942, дошло је до новог таласа одмазде у логору тако да су стрељања на Бубњу поново интензивирани. У овом периоду, непрестано лечећи тешко пребијене логораше, др Пијаде је потпуно мирно ишчекивао дан када ће бити прозван за стрељање. Почетком фебруара 1943, на јутарњој смотри прочитано је и његово име. Речено му је да иде у Специјалну полицију и да узме своје ствари. Др Пијаде је ушао у женску собу, рекао да га сигурно воде на стрељање и за успомену им оставио свој лекарски коферчић и маказице.⁴⁸

Са др Велизаром Пијаде стрељани су и Ђурика Грос са четири члана породице (отац Бела, супруга Берта, ћерка Едита Дедика и син Ђурика), др Вајс, стоматолог, Роберт, нишки фризер,⁴⁹ и Марко Абеншоам. То су, уједно, били и последњи Јевреји који су изведени из логора на Црвеном крсту.⁵⁰

⁴⁶ Миловановић М., *Немачки концентрациони логори на Црвеном крсту*, стр. 182.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ НМН, изјава Злате Љубиновић.

⁴⁹ Ради се о Роберту Нахуму (рођ. 1902). Прим. Н.О.

⁵⁰ Овде наилазимо на неподударност у датовању стрељања последњих Јевреја из логора. Иако Миловановић наводи да је др Пијаде стрељан 20. фебруара 1943, када и Роберт Нахум и Ђурика Грос (Миловановић, стр. 226), исти податак наводи и З. Милентијевић (Милентијевић, стр. 16), др Ј. Златић наводи податак да су Ђурика Грос и др Пијаде стрељани „крајем 1943” (Златић, стр. 36) и да је Ђурика Грос последњи Јеврејин који је стрељан на Бубњу (Златић, стр. 37) највероватније преузет из зборника *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, стр. 41. Као најчешће наведени податак узимамо да је, након стрељања ове групе фебруара 1943, уследило још једно током октобра исте године, и да након њега више није било стрељања Јевреја на Бубњу.

СВЕДОЧАНСТВА ПРЕЖИВЕЛИХ ЛОГОРАША О ДР ПИЈАДЕ

Мирослава Петровић

„Једанпут Душица Мучалица и мала Ана партизанка симулирале су да их боле зуби и доктор Пијаде је учинио код Немаца да у пратњи Немца оду код зубара, прегледају и поправе зубе.“ (стр. 38)

(Девојке логораша обележавају шест месеци свог боравка у логору и почињу да певају револуционарне песме) „... Певале смо све партизанске песме и на крају је дошла кулминација весеља, ухватиле смо се скојевке и партизанке и заиграле ‘Вањку’. Но ово крајње весеље нам је покварио др Пијаде. Улетео је и како сам била коловођа, ухватио ме за руку, рекао да престанем и да нас зове доле командант логора. Било ми је жао што нам поквари весеље, а и тај Немац, шта је он...? И не осврћући се на речи докторове продужих са ‘Вањком’. Др Пијаде је био бесан и рече ми: ‘Ћути, палочијо!’ (свиња која једе а никада се не угоји – како нам је после објаснио ту реч др Пијаде), зграби ме понова за руку, откиде коло, партизанке и таоце избаци у њихову собу а нас скојевке закључа у нашу. Одмах затим је дошао Ђурика (човек који је водио рачуна о женском делу) и објаснио нам овакав поступак др Пијаде. Убрзо дође и др Пијаде те су нам рекли да је једна самица увек отворена и да неки Поповић, чиновник кога смо ми називале ‘зоља’, иначе затвореник, показује и дотура сваки покрет логораша, било у самицама или логору Немцима и да је због тога др Пијаде реаговао јер је приметио да је овај чуо неку песму да се спушта низ степенице са тавана. Доктора Пијаде, иако смо га мрзеле када нам је растурио коло, опет смо волеле што је мислио на нас као сваки родитељ што би реаговао ако је у питању каква опасност.“ (стр. 41)

Паун Живановић

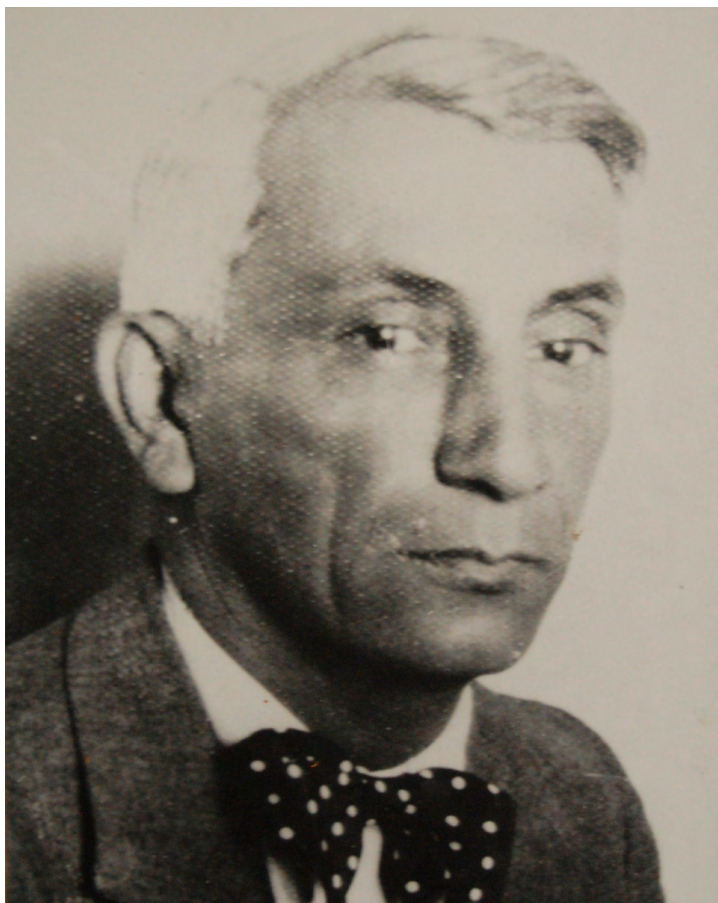
„У соби број 12 било је 147 затвореника. Имао сам 16 година када су ме, са шесторицом партизана ухватили четници у Тимочкој крајини и предали Немцима, који су нас потом затворили у логор. Тукли су нас непрестано, посебно мене, јер им није било јасно како ја тако мали – био сам ниског раста – да одем у партизане. Толико сам био претучен да ми није било помоћи. Иначе, за партизане је био заведен ‘посебан третман’. Међу логорашима у соби 12 били су познати комунисти, студенти Бранко Бјегојевић и Сретен Вучковић. Када су видели да не постоје шансе да преживим, одлучили су да ме одведу тајно код Велизара Пијаде. (Доктор је прихватио, по цену свог живота, да спасе младог партизана. Имао је само 10 минута времена. Набавили су му бријач, извршио је операцију, очистио загнојено ткиво на глави и младић је био спасен. После неколико дана уследило је бекство логораша. Успео је да побегне и пацијент доктора Велизара Пијаде)“

Зорица Мишковић

„Др Пијаде је израдио (код Немаца) да се затвореницима допусте одлажење у град у болницу уз пратњу једног стражара. То је значило доношење књига, вести, новина, виђење с породицом, доношења писма – све што у тим тренуцима значи много. Исто тако омогућено је и бекство неколицине затвореника. За једно бекство сам сигурна да је он знао ако не и омогућио. Требали смо да идемо у болницу. Утрчала сам у последњем моменту у амбуланту и рекла му да ћу и ја да идем. ‘Не, ти не можеш да идеш’, рекао је. Наслућујући, ја сам истрчала напоље и придружила сам се групи која је већ полазила. Доктор ме више није могао задржати. Тог дана је Миле партизан (он је био први ухваћени партизан у логору) побегао. Онда ми је било јасно зашто ме доктор задржавао...”

„Био је мучен више неголи и један затвореник. Честа извршења смртне пресуде приликом самог саслушања, сви ти изнакажени лешеви пролазили су кроз његове руке. Превијање после саслушања. Он је свима пружао помоћ и утешну, охрабрујућу реч.“

„У безброј ситуација, на први поглед можда ситница али за нас тамо од великог значаја, чинио је он услуге свакодневно. Доктор је успео да наговори Немце да нам он у амбуланти одржава часове немачког језика. Два-три пута био је присутан стражар а после смо остали сами. Са књигом на коленима имали смо састанке на којима смо дознавали вести и догађаје извана и у самом логору. Ти мали састанци били су за нас врло драгоцени, ако томе додате да смо нешто и појели што је доктор украо или набавио или да смо прочитали неко прошверцовано писмо.“

Фотографија др Велизар Пијаде
НМН, МК12, инв.бр.303

Фотографија Др Велизара Пијаде са породицом 1929
НмН, МК12, инв.бр.609

Христосе Востануе.
 Вино и брашна, моје мисли су.
 Увек уз вас и никад вас нећу
 одрицати. Нормално је шетати са
 и вас је ушоро кидри навоже.
 Због те и мој рад. Само муабро
 индустрија и грађанство.
 Воли вас и срдачно поштом
 Њековац
 Јелена
 Јелена Пијаде

Факсимил писма Јелисавете Јеле Пијаде
 НмН, МК12, студијски материјал

Фотографија др Велизара и Јелисавете Пијаде
 НмН, МК12, инв. бр. 610

Са скупштине Соколског друштва

У недељу 28 јан. т. г. пре подне ова Соколско друштво одржало је своју редовну годишњу скупштину у друштвеној Соколани под председништвом г. Миод. Живковића, судје и старешине друштва.

При отварању скупштине прочитао је посланица Управе Савеза сокола Краљевине Југославије, а за тим је представљен жупски делегат из Нила Тих. Косић, чинов Нар. б. и др. П. та у друштвени функционери поднео испричан извештај о раду друштва у току 1933 год. Сви извештаји су примањени једногласно и са одобравањем.

Из ових извештаја вади се, да је у току прошле године друштво обратило нарочиту пажњу техничкој страни и уложило пуно рада на соколском васпитању омладине, што се је и успело. Кроз вежбаоницу прошло је преко 200 чланова и чланица. Технички рад је данас на завадној висини.

И у материјалном погледу друштво је успело. Стојеће дотоне свело је на поновни, а и у каси има неколико стотина динара готоване, и поред тога што је ове године имало велике издатке, као на пр. Начелнику плата месечно 250 дина., Начелници 250, капелнаку 300, чувару 300 па онда, осветљење, огрев, справе и др.

Поред телесног вежбања на редовним часовима у друштву се радило на просветном, социјалном и здравственом пољу. У току године одржано је више разних педагошких говора неколико предавања, као и три излета. У социјалном погледу радило се је на указивању помоћи и запослењу сиромашних и незапослених чланова.

Друштво је вршило рад и на пи-

рењу и организовању соколства и соколских чета на селу. У тку 1933 год. основано је пет сеоских соколских чета и то: у Мрштани, Мањојловцу, Шаринцу, Загужану и Вел. Копашници. Чете су показале задовољавајући успех, а нарочито чета Мрштана чија је вођа стари и агилни соколски радник г. Влада Аргировић, учитељ.

Пре избора целе Управе, скупштина је једногласно и с аплаузом изабрала за старешину г. Миод. Живковића, судију. Потом је кандидатски одбор предложио у дову Управу ова лица: за старешину Миод. Живковића, судију, за зам. старешине Др. Вел. Цицала, лекара, за тајника Милорада Т. Митића, студ. права, за благајника Стеву С. Николића, трг., за пред. просв. одбора Влад. Миглејског, професора, за прет. надзорног одбора Др. Жак Конфица, лекара, за прет. здравственог одбора Др. Јову Кашиковића, лекара, за Начелника Бориса Нешокупића, наст. гим., за Начелнику Штефицу Тројан, као и потребан број чланова управног, надзорног и здравственог одбора и суд. части, у које су поред осталих ушли ова стари и агилни соколски радници: г. г. Жика Обреновић, Влад. Росић, Душан Стојиљковић, Брат. Белопевећ Др. Деклева и др.

После мале дискусије предложена управа прихваћена је једногласно и скупштина је завршила рад, изјавивши захвалност г. г. Влад. Росићу, Душану Стојиљковићу, Суду општ. града Лесковца, Др. Илићу, лекару, Тих. и Урошу бр. Илићу, фирми Трајко Борбенић-Кукар, Дим. Хаца Пешићу и фирми Врањкић и Ко. на, узаконијој уздузи и учиниој материјалној помоћи.

Избор новог старешинства Соколског друштва „Душан Силни” – др Велизар Пијаде је изабран за заменика Старешине (Лесковачки гласник, 3. 2. 1934)

Програм рада

Старешинства соколског друштва Лесковац за 1938 годину

Братска управа Соколске Жупе Ниш потврдила је управу овог друштва чија је предложена годишњој скупштини од 30-1-1938 год. онако како је тај предлог својевремено већ објављен у Лесковачком гласнику а са следећим изменама: а) на место просветара Фоновић Тодора проф. гимназије наименован је за просветора брат Инж. Јакшић Душан су-пилент Техн. ср. школе пошто је првоименовани поднео оставку; б) на место економа Стањковића Владе наименован је за друштвеног економа Живадиновић Бора; в) на место благајника Перића Душана наименован је за благајника Петровић Душан овдашњи учитељ; г) на место друштвеног лекара Дра Пијаде Велизора наименован је за друштвеног лекара Др Деклева Душан све из разлога наведеног под а).

Према нацрту програма рада за ову год. који је на првој пленарној седници од 24. II. т. г. усвојен целокупан рад у овом друштву расподељен је на 9 радних отсека и то:

1) Административна отсек чији је задатак да одправља целокупну администрацију друштва, да води статистику и да установи картотеку пошто је друштво нема;

2) Начелништво са предњачким збором као технички отсек чији је задатак телесно васпитавање целокупног вежбајућег чланства;

3) Просветни одбор, чији је задатак просветно и морално васпитање све-укупног чланства у соколству као и пропагандистички рад на ширењу соколске идеологије и соколства ван соколске.

4) Гласбена секција чији је задатак музичко васпитавање нашег чланства и уједно да сарађује при извођењу соколског васпитања и соколских приредба.

5) Здравствени отсек, који има дужност да бди над здрављем чланства нашег братства, да својим стручним упутствима чува здравље а сво-

јим старањем и лечењем да отклања евентуална оболења и несретне случајеве код појединаца.

6) Економат чији је задатак старање о друштвеној имовини и њено одржавање у исправном стању како би се иста што потпуније могла искоришћавати у свако доба за намењене сврхе;

7) Финансијски одбор који има да се стара о материјалним потребама друштва као и о повећању друштвене имовине. Један од главних задатака овог одбора је да тачно и на време прикупља чланарину како за раније тако и за текућу годину.

8) Социјални одбор. Овај одбор има специјалне дужности предвиђене у овом правилнику а главна му је дужност да помаже и упуслује изабринуте и сиромашне чланове нашег Друштва. У току ове године нашем социјалном одбору пала је у део једна нарочита дужност, а то је прикупљање потребних материјалних средстава у сврху неопходно потребне доградње Соколског дома у Лесковцу.

9) Одбор за организацију прославе 40-то годишњице рада од оснивања нашег Друштва.

Осим ових 9 радних отсека постоји и извршни — ужи радни одбор чији је задатак да изврши одлуке старешинства и да се стара да рад по отсечима тете нормално и без запрека.

Ради што пунијег и лакшег извођења програма предвиђене су и још две радне секције и то:

а) позоришна секција која је већ образована и прикључена просветном одбору са којим ће сарађивати јер има истоветне циљеве; и

б) певачки збор које се истом има образовати и потчинити управи гласбене секције.

Цео овај рад изводиће се под руководством старешинства; а да би програм што потпуније био остварен старешинство је на основу горње

Избор др Велизара Пијаде за лекара друштва
(Лесковачки гласник, 1938)

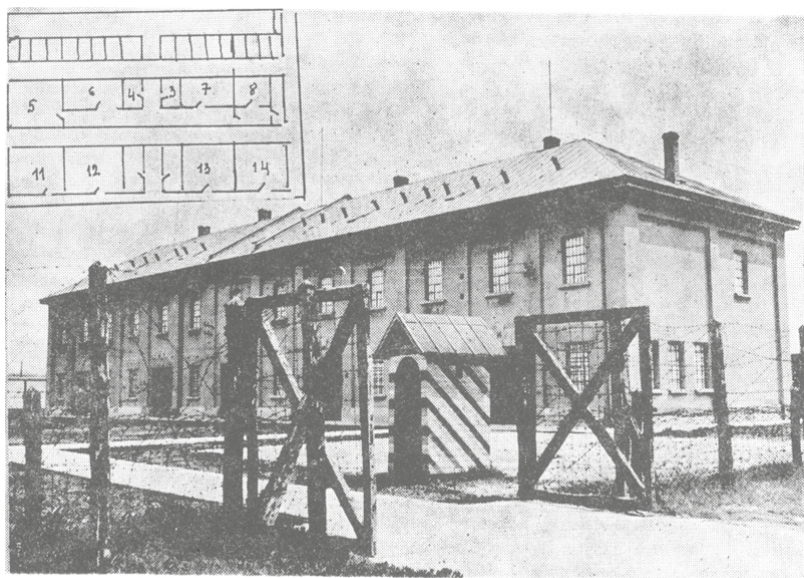
Групна фотографија ловачког друштва - др Велизар Пијаде
НмН, МК12, инв. бр. 600

Породица Пијаде са Јелисаветиним школским другом
НмН, МК12, студијски материјал

Фотографија Др Велизара Пијаде са породицом, НмН, МК12, инв. бр. 611

Зграда Логора на Црвеном крсту (и скица соба логораша)

Зграда логора на Црвеном крсту и скица соба логораша,
НмН, МК12, студијски материјал

Лекарски кофер др Велизара Пијаде НмН, МК12, инв. бр. 27

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

ИАН – Историјски архив Ниша

- фонд Саве Костића
- фонд Козара

НМН – Народни музеј Ниш, казивања затвореника логора, књ. 12, 13, 21, 22 (необјављена грађа)

Литература

Димитријевић, С. (1983), *Историја Лесковца и околине 1918–1941*, Лесковац

Златић др Јован (1994), *Страдалништво српског народа у нишком ратном окрућу*, Ниш, књ. 1–4, књ. 1, Просвета

Милентијевић, З. (1978), *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Ниш, Народни музеј, 1978.

Милентијевић З. (1980), *Логор Црвени крст*, Ниш, Народни музеј

Миљковић Ј. (2004), *Пошлација Јевреја у Лесковцу уочи и за време Другог светског рата*, Лесковац, Лесковачки зборник XLIV, стр. 142–148.

Миловановић М. М. (1983), *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу*, Београд–Ниш, Институт за савремену историју – Народна књига – СУБНОР Ниш

Romano J. (1973), *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945, žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, Beograd, Jevrejski istorijski zbornik, 2, стр. 73–258.

СЕЋАЊЕ ВИДОСАВА СТЕВАНОВИЋА НА ДАНЕ ПРОВЕДЕНЕ У ЛОГОРУ НА ЦРВЕНОМ КРСТУ У ПРОЛЕЋЕ 1942.

Мало је заточеника логора на Црвеном крсту који су описали своје логорашке дане са тако много детаља који се тичу свакодневног живота на овом простору као што је то случај са Видосавом Стевановићем, учитељем и књижаром из Прокупља, рођеним 27. јуна 1883. у селу Доња Коњуша код Прокупља. Похађао је гимназију у Нишу од 1893/1894. до 1900. године да би учитељску каријеру започео у Заплању. Неколико година касније прелази у топличко село Концељ да би уочи балканских ратова био постављен за просветног инспектора Топличког округа.⁵¹ Након учешћа у балканским и Првом светском рату, Стевановић напушта државну службу и отвара књижару коју је држао до 1941. Као осведочени родољуб који се током рата држао неутрално, хапшен и од Бугара и од Немаца, 1945. године изабран је за првог председника Окружног народноослободилачког одбора за Топлички округ. На овој функцији је био неколико година, а онда се повукао у пензију.⁵²

У свом обимном рукопису – аутобиографији *Успомене из живота Видосава Стефановића*, коју је завештао Српској академији

⁵¹ Костић Н. (2010), *Нишка гимназија и њени професори крајем XIX и почетком XX века у сећањима једног ученика*, Ниш, Зборник Народног музеја, стр. 18–19, 147–156, 148.

⁵² Исто.

наука и уметности⁵³, забележио је неколико месеци свог утамничења у логору на Црвеном крсту. Драгоценост Стевановићевог записа о својим логорским данима је велика уколико се има у виду да је он боравио на Црвеном крсту, са целом групом Прокупчана, само месец дана након бекства из овог логора, после чега су честа стрељања на Бубњу преполовила број логораша. Иако су стрељања из одмазде због бекства трајала скоро до краја фебруара 1942, Стевановић је у својим сећањима осликао битно другачију ситуацију у логору: без тортуре и мучења, о којима иначе сведочи велики број преживелих логораша, уз пристојан ниво одржавања личне хигијене и задовољавајућу исхрану логораша. Таква ситуација је трајала све време док је он овде боравио са друговима – скоро два месеца – из чега се може закључити да у овом периоду није било никаквих стрељања на Бубњу.

ДОЛАЗАК У ЛОГОР НА ЦРВЕНОМ КРСТУ

Пошто је са групом прокупачких угледних људи ухапшен 17. марта 1942. „око подне“, Немци су их камионом пребацили до логора. О томе Стевановић пише:

„Мрак се беше спустио двориште ограђено жицом у висини од три метра у њему владаше гробна тишина. Лагер се састајао од четири пространа одељка са оградним пространим вратима као на транспортним вагонима. Ова одељења служажу у миру за магацин обмундировне спреме за војску и запрегу. Прва соба носаше број 11. Мала висаћа сијалица једва осветљаваше ову пространу просторију кад и ми стигосмо у њу. Ипак се лепо виђаху главе један до друге младића, управо деце, у седећем ставу беше их на броју око 60. Немо нас посматраху. То беше наша младост и снага која примаше прво крштење као успону на Голготу. Ми заузесмо десну страну од улазних врата. Поседасмо. Беше пропис да свако мора

⁵³ Архив САНУ, Београд, рег. бр. 14193 (у даљем тексту: *Успомене*). Копију делова рукописа који се односе на боравак Б. Стевановића у логору аутор овог текста је добио од мр Радоја Костића на чему се овом приликом најтоплије захваљује.

сести чим се појави ко од Немаца. Одмах после тога дође један доста млад и пријатног изгледа човек. Да нам узме генералије. То беше Др. Пијаде из Лесковца такође житељ овог лагера.⁵⁴ Дође ред на мене. Рекох да сам по занимању учитељ, књижар.

‘Ставићу’, рече, ‘занимање књижар јер на учитеље имају велики пик’. Пошто Пијаде оде устале један од младића и рече:

‘Слушајте новодошавши другови из Прокупља Овде је ред чим наиђе ко од Немаца где ко се затекне мора одмах сести. Изјутра чим се отворе врата (а она се нису широм отварала већ само одшкринута и морали смо добро се прогурати и провући испод једне дебеле гвоздене штангле којм су се врата споља затварала) трчећим кораком иде се на одређено место ради себе (нужда). (Шанац ископан источно од зграда са две или три пречаге). А дотле трчећим кораком преко целог дворишта западно од зграда на чесму за умивање (која имађаше неколико чепова) на брзу руку и повратак у собу. Немац стоји на вратима и ко не дође на време он га удара чизмом по туру’ (мени се друштво смејало што сам ради предострожности улазио окренут леђима јер не бих могао издржати евентуални ударац). Даље настави младић:

‘Обично петком изводе на стрељање те у очи тога дана треба лежати обучен јер не дозвољавају облачење. Сада мирно можете седети и спавати.’

За нас беше велико изненађење да затекосмо добру постељу са стварима. Ту беху бројна ћебад разне боје и финог квалитета, јастуци вунене и черге, прекривачи па и једна велика бунда од крзна! На патосу од бетона беху стављене гредице а преко њих даске и сламу и (*нечистиљко*) ствари. Рекоше нам да су све те ствари првих станара ове необичне куће несрећних Јевреја и да су све остале кад су једне ноћи кренули за Немачку онако како се ко затекао.⁵⁵

⁵⁴ Детаљније о логорском лекару, др Велизару Пијаде видети Озимић Н. (2011), *Др Велизар Пијаде, херој логора на Црвеном крстју*, Ниш, Народни музеј

⁵⁵ Уочи фебруарских стрељања 1942, у логору је било 750 Јевреја. (Миловановић М.М. (1983), *Немачки концентрациони логор на Црвеном крстју и стрељања на Бубњу*, 92). У стрељањима 17. и 19. фебруара 1942. стрељано је око 530 Јевреја (мушкараца и деचाка изнад 12 година). (Ozimić N. (2001), *Jevreji u Nišu*, Niš, SKC, 124). Погрешна претпоставка логораша узрокована је појавом

Не могу а да не поменем колико се моја кћер Радмила интересовала за своју другарицу са матуре из нишкој гимназији по имену Бела Бераха која беше дивна девојка и лепотица. Навреше ми у мозак имена нишких Јевреја трговаца из времена пре 65 година када у Нишу учих гимназију: Грауфа, Конфортија⁵⁶, Левића, (*нечинско*), Марка Нахмијаса⁵⁷, Хазана, Деље⁵⁸, Бераха и других који држаху своје радње у Обреновићевој улици и беху примерни и добри људи и заједно са нама волели су ову земљу да њихови синови и унучад доживе велику трагедију заједно са нашим народом.“⁵⁹

ОПИС ЛОГОРА И СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА У ЊЕМУ

Стевановић се у описивању свакодневног живота обазире на детаље свакодневног живота, трудећи се да остави што је више података о људима и догађајима за време свог боравка у логору. Детаљно описивање започиње следећим јутром и првим буђењем у логору:

„Сутра дан отпоче трка у 6 часова око излаза и око умивања да би нас по подне извели све на купање под тушевима вруће и хладне воде са довољно сапуна а за то време скинута одела дезинфиковала су се у парној машини. У логору беше и берберница где смо се бријали и облигатно шишали до главу. За доручак добијасмо

возила „Сауер“ које је фебруара 1942. године из Берлина стигло у Ниш ради бржег и ефикаснијег убијања логораша. Ово возило је било, заправо, специјално направљена гасна комора, са задње стране херметички затворено. Офарбано у тамноплаву боју, личило је на аутобус без седишта, а у њега је могло да стане око сто особа. Хедвига Шенфајн, бивши логораш, сведочи да је „Сауер“ увек стајао паркиран ван логора, као да се управо спрема за пут, тако да су се многи логораши, после прозивке логораша одређених за ‘Сауер’, добровољно пријављивали да и они пођу. По изласку из града пуштан је гас тако да би логораши били убијани након 15 минута вожње да би били покопани на Сајмишту... Последњи транспорт отишао је са Сајмишта око 10. маја 1942. године када је од 8000 лица остало свега нас 8 жена“ (*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, (1952), Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, стр. 29–31).

⁵⁶ Алберт Конфорти је имао своју продавницу велосипеда у Обреновићевој 40.

⁵⁷ Марко Нахмијас, угледни нишки трговац и члан Јеврејске црквене општине за време Првог светског рата.

⁵⁸ На овом месту Стевановић греши. Браћа Деља нису били пореклом Јевреји већ Цинцари.

⁵⁹ *Успомене*, стр. 343.

чај а за ручак и вечеру разне чорбе са кромпиром а чешће беше пасуљ и купус. Сву храну као и хлеб за цео лагер сносила је нишка општина што за људе у овакво време представљаше не мали терет поред старања (*нечийко*) целог варошког становништва. Лагер имаше 4 велика одељења која ношаху 11,12, 13 и 14. Могло нас је у то време бити око 200 тине. Огрешио бих се по своју савест ако бих рекао да живот у лагеру не беше сношљив. Нисмо малтретирани ни тучени. Једино је постојала стрепња да за наше време не погине какав Немац те да нас одмазда сто за једнога не снађе. Наравно у оваквим околностима настајале би разне интервенције било од наших фамилија или од наших пријатеља. Таква једна интервенција беше за нас из Прокушља од стране Чемерикића председника нишке општине а некадашњег професора гимназије у Прокупљу и директора нишке гимназије који у лагеру једно нас и посети са немачким командантом лагера и пружи нам неколико утешних речи и сам узбуђен.⁶⁰ То беше тежак тренутак до потреса. После извесног времена ми прокупчани добисмо засебно одељење на спрату када из Београда доведоше и Спасоја Вујића председника суда. Од нас се први пусти Милан Дапчевић. Не знам колико је тачно али се причаше да му је неки мајор Стојановић узео 60-сет хиљада за интервенцију.

Уколико не заборавим да поменем док бесмо у заједничкој соби бр. 11 са децом бесмо врло дирнути њиховом пажњом они су и за нас доносили воду износили кибле и за дивљење беху врло храбра и весела.

Два пута недељно ту у самом затвору после примљене вечере приређиване су пригодне вечере са рецитацијама и пригодним песмама имитирајући вешто и музику и певаче са радија а све у духу борбе за слободу. Предходно би на вратима поставили стражу која ослушкиваше кораке стражара кад би пролазио поред врата. Стари

⁶⁰ Јован Чемерикић, председник нишке општине (1941–1944). Однос Стевановића и Чемерикића био је више него пријатељски: за време свог службовања у запаљском селу Ћелије, Видосав Стевановић је упознао 1906. свештеника Ђорђа Чемерикића, Јовановог оца (*Успомене*, стр. 155). Завршивши студије књижевности, Јован Чемерикић је добио прву службу у Прокупљу, где се и оженио. Тако су Стевановић и Чемерикић још пре рата постали добри пријатељи. Из других места у *Успоменама* јасно се види да је Стевановић за време рата долазио код Чемерикића.

Дапчевић тронут дечјом приредбом рече: 'чим се ослободим поћи ћу код Недића (пред. Владе под окупацијом) и тражићу да се ова деца пусте'. Како неки људи и у дубокој старости остају наивни мислећи да се и погром над нашим народом вршио и без знања Недића.

По преласку у засебно одељење преко целог дана бесмо слободни у кругу лагера. Тада би стругали и цепали дрва за кујну од великих балвана багремових која је нишка општина слала. Неки од нас секли би дрва а неки чистили и требали пасуљ у ком се послу нарочито беху извештали Драго Мучелица и Васко Точанац успут лепо забављујући другарице помоћнице у кујни. Са нама беше у лагеру и један постарији радник из Ниша Јоцић коме кћер беше у партизанима. Он беше задужен као стручњак да стално оштри велику тестеру за стружење балвана.

Породице логораша могле су доћи четвртком до жице да додају пакете и евентуално да виде своје. Али су многи долазили рано пред јутра као и пре вече кад би се логораша пуштали ради себе, умивања и узимања воде. Кад би се неко ближе приближио огради стражар би опалио из пушке а гомила би прсла иза околних зграда. (...) ⁶¹

Док бесмо у лагеру могасмо доћи и до новина. У лагеру беше са нама и неки Пејча сељак из Запаља код Ниша а имађаше кафану на Стамбол капији испред Ђеле куле. Он би као слободњак одлазио у кафану за ситне потребе логораша па би нам кришом доносио 'Време' у коме једнога дана почетком априла видесмо слику дочека повеће групе заробљеника који се враћаху из Немачке у Србију махом официра да помогну Недићу у братоубилачком рату. На слици се јасно распознаваше лик Драгана Бојовића у шумадијском оделу како се пред групом рукује са Недићем. 'Погледајте', рекох друштву, 'пукла му је погибија. Оба његова сина Лука и Јова другови са универзитета мога сина Рада имађаху пријатељске везе са партизанима а нарочито Јова. У њиховој воденици у Раставници партизани би пазарним даном остављали пушке и одлазили би сербез у варош. Отац им дође из Немачке што би

⁶¹ Врло чест начин на који су чувари логора застрашивали логораше или растеривали њихову родбину.

рекли Црногорци у зли час и те сношљиве односе између синова и партизана поремети и несрећа неминовно дође.’

Хигијенски услови у лагеру беху добри. Имало је увек и топле и хладне воде. Веш смо редовно пресвлагали. У лагеру у женском одељењу на спрату у великој дворани беше пуно женске деце из нашег краја и из других места. Са њима беше и једна средовечна жена питоме нарави и вазда насмејана удата за Благоја Иђиног из Прокупља. Име јој беше Зорка приликом Црногорка из неког планинског места око Пасјаче. Она је све нас из Прокупља прала и за чудо никако није хтела примити понуђен новац говорећи: ‘не треба ми, седим цабе, воде и сапуно доста дају ми га Немци.’ (...)

После месец дана по Ускрсу једнога дана позваше Немци у логор у логорску канцеларију Вуковића, Тозу Клонфера и мене и пошто преко тумача прочитахте буквицу рекоше да смо слободни са обавезом да се са обавезама јавимо немачком команданту у Прокупљу. Тумач помену Бату Марковића тешко болесног и Немци и њега пустише да га ми поведемо до куће са нама. Опростисмо се са друговима који и даље остадоше у лагеру и пођосмо кући забринутти. Шта нас све чека и каквим тешким догађајима идемо у сусрет. На изласку главног пута узесмо фијакер због слабог Бате Мрковића и одвезасмо се до хотела ‘Оријент’.⁶²

На крају овог малог поглавља ових малих мојих доживљаја осећам дужност да изјавим: што се мене лично тиче ја сам и данас, у дубокој старости јер ми је осамдесета година, дубоко захвалан сени мога личног пријатеља др Драгомира Иконића који се предано и несебично залагао да нас спасе смрти као што је многе и дужне и недужне спасавао и помагао да на крају пожње пуну и црну незахвалност једну од најпорочнијих мана људске савести. Исто тако дубоко сам захвалан сени Јована Чемериџића који своја погрешна уверења откупи својом смрћу.⁶³

⁶² Власник хотела „Оријент“ је неколико месеци раније пуштен из логора.

⁶³ У *Успомене*, стр. 157. Иако је његово мишљење о Јовану Чемериџићу, које износи у *Успоменама*, врло позитивно, Стевановић не може да му опрости чланство у Љотићевој организацији и то је једино што му замера.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Златић др Ј. (1994), *Страдалништво српског народа у нишком ратином округу*, Ниш књ. 2–4, књ. 1, Просвета.

Костић Н. (2010), *Нишка гимназија и њени професори крајем XIX и почетком XX века у сећањима једног ученика*, Ниш, Зборник Народног музеја, стр. 18–19, 147–156.

Levental Z. (1952) (ed.), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

Миловановић М. М. (1983), *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу*, Институт за савремену историју – Народна књига, СУБНОР, Ниш–Београд, 1983.

Ozimić N. (2001), *Jevreji u Nišu*, Niš, SKC.

Озимић Н. (2011), *Др Велизар Пијаве, херој логора на Црвеном крсту*, Ниш, Народни музеј.

Стевановић В., *Забелешке из мој животоа*, рукопис, Архив САНУ, Београд, бр. 14193.

ДР ЈОВАН КУСКУТИС: НЕОБИЧАН ЖИВОТ ЈЕДНОГ ЛЕКАРА

УВОД

Мало је лекара чији је живот био тако динамичан и разноврстан као што је то случај са др Јованом Кускутисом, једним од бројних медицинара који је почетком Првог светског рата, са групом од четрдесет лекара из родне Грчке дошао у Србију као члан хуманитарне мисије. Био је у трећој мисији, на чијем челу је био др Анастас Дуварас, која је из Грчке дошла у Србију у којој је већ беснео пегави тифус.⁶⁴ Рођен је на острву Калимнос⁶⁵ 18. јануара 1889. године од оца Ђорђа и мајке Анастасије.

БАЊАЛУЧКИ ДАНИ ДР ЈОВАНА КУСКУТИСА

Др Јован Кускутис се повлачио са српском војском у родну Грчку и већ 1916. године наилазимо на његово име у вести из које

⁶⁴ Борба, 8. јун 1954, стр. 3. Прва мисија на челу са др Трикорфосом, под покровитељством грчког краља, стигла је у Крагујевац 6. септембра 1914. године, а др Трикорфос је радио у Врњачкој бањи (*Срдобран*, бр. 396, 11. мај 1917, стр. 1). Другу мисију – мисију Црвеног крста Грчке сачињавало је шест лекара, на челу са др Василијем Номикосом (Антић В., Вуковић Ж., Недок А.), в. Поповић Б., (1992) *Сјеране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914–1915. године* у: Ваљевска болница 1914–1915, Ваљево, стр. 295.

⁶⁵ ИаБ, пријава становања.

сазнајемо да се „за контрактуалног лекара III класе поставља Јован Кускутис.“⁶⁶ Са овим звањем ушао је у ослобођену Србију и, по службеној дужности, одмах пребачен, како вест каже, „за трупног лекара 33. пешадијског пука и лекара Бањалучког гарнизона контрактуални лекар II класе др Јован Кускутис, до сада на истој дужности.“⁶⁷ Из овога се види да је и у претходном периоду, од оснивања Бањалучког гарнизона, др Кускутис био у истој класи и на истом месту.

Др Кускутису прија живот у Бањалуци и што је дуже у њој више се везује за младу Мућелафу о чему је Никола Сандаљ оста-вио белешку⁶⁸:

„Када је послѣ првог свјетског рата српска војска дошла у Бању Луку, с војском је дошао и војни лекар др. Јован Кускутис. Био је грчке националности. Није ми познато како, али је дошло до познанства овог лекара са Мућелефом. (...) Из овог познанства Мућелефе и др Јована Кускутиса, веома пријатног човјека широких хоризоната, родила се обострана симпатија и љубав. Мућелефа је напустила кућу и са др Кускутисом побјегла у Београд. Јавност је била изненађена. Била је то сензација за чаршију. Да би могла склопити званични брак Мућелефа је у Београду прешла на православље, премда др Кускутис ни до вјере ни до обреда није држао. Др Кускутис био је угледан члан и руководилац грчке колоније у Београду. Њихов је брак био сретан. Обоје су били у годинама и у браку нису имали дјеце. Мућелефа није имала дјеце ни из првог брака. Овај сретан брак није дуго трајао. Неколико година послѣ је закључења брака Мућелефа је страдала у саобраћајној несрећи. Кад су у близини Београда прелазили аутомобилом преко незаштићеног жељезничког прелаза дошло је до саобраћајне несреће у којој је Мућелефа тешко повређена. Убрзо је и умрла. Прије сво-

⁶⁶ Велика Србија, бр. 19, 26. април 1916, Солун, стр. 3.

⁶⁷ Службени војни лист, 11. јун 1920, стр. 1076; Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1921, стр. 698.

⁶⁸ Sandalj N., *Sjećanje na staru Banja Luku*, Arhiv Bosanske Krajine Banja Luka, (ABK) 209-MG-IV-143, стр. 6.

Страховит судар аутомобила с локомотивом на путу за Смедерево

Пожаревац, 11. јануара. — Данас је овде догодила страховита несрећа. Г. Јован Кускутић са госпоњом кренуо је аутомобилом овдашњег казненог завода за Смедерево. На мосту званом «Морава» сударио се овај ауто са једном локомотивом, која је маневрисала. Судар је био неизбежан и врло јак. Г. Кускутић је том приликом задобио теже повреде на глави, а исто тако теже је озлеђена и његова госпоња, којој је сем тога сломљена и једна нога. Шофер је задобио тешке контузије по целом телу. Аутомобил је сав разбијен. Не зна се још до кога је кривица за ову несрећу. Стање г-ђе Кускутић и шофера је врло критично (Време).

Како је дошло до судара аутомобила са локомотивом на мосту преко Мораве код Пожареваца?

Пожаревац, 14. јануара. — Време је у броју од 11. ов. месеца, јавило о страшном судару аутомобила и локомотиве на Морави. Та догађај се десио овако, према најтајнијим подацима:

Из Смедерева враћали су се Кускутић, лекар овдашњи са госпоњом, аутомобилом овдашњег казненог завода и требали су прећи моста на Морави. Они су спазили да је брана дигнута и безбрижни се упутили. И баш кад су били скоро на половини моста, стражар који има ту своју караулу, спазих је, а знајући да ће скоро и локомотива наићи, дао им је сигнала да се врате натраг. И можда би све свршило добро, да их је стражар пустио да прођу. Јер, у тренутку, кад су аутомобил окренули, затупљала је локомотива. Катастрофа је била неизбежна. Машина нова је кочио, али је све било узалуд. Локомотива је, гринула својом, силом на ауто и размрскала га.

Случај је само хтео те су сви остали живи, али су страшно утрувани и измрљавени. Нарочито г-ђа Кускутић је у очајном стању. Она је, сва контузована, одмах ноћним возом пренета у Београд.

Г. Кускутић је такође утрuvan и повређен је по глави. Шофер је претрпео убоје по телу.

О догађају је била извештена полиција и шеф станице, који енергично воде истрагу. Одмах је био послан и један вагон, који је ранијенике донео у Пожаревац.

Изгледа да је сва кривица на стражара, који је требао да спусти брану, кад је знао да се врши маневар. (Време)

Дневне новине су детаљно извештавале о саобраћајној несрећи породице Кускутић

Чланци листа „Време“ (11. и 16. јануар 1927)

је смрти тражила је да поново пређе на ислам. Кускутис јој је то и омогућио и тако је и умрла по последњој жељи.⁶⁹

Поред детаљно исприповедане романсе др Кускутиса и Мућелафе, која је преласком у православље добила име Драга, неопходно је подвући неколико детаља. Наиме, др Јован Кускутис јесте био Грк али је био јеврејског порекла, што ћемо видети из каснијих докумената, тако да остаје нејасна потреба Мућелафе за променом вероисповести венчањем. Ово тим пре што др Кускутис очигледно није инсистирао на вероисповести. Истовремено, др Кускутис је 1921. дао оставку на службу у војсци и прешао у цивилну службу, након чега кратко време борави у Београду. Војску је напустио два пута одликован Сребрном медаљом за ревносну службу (1918. и 1920).

Напустивши Београд др Кускутис прихвата посао у Пожаревцу где, након женидбе, ради као општински лекар од 1925. до 11. јануара 1927. године, када доживљава саобраћајну несрећу у којој је воз налетео на кола у којима је он са супругом Драгом. Том приликом она је задобила смртне повреде док је др Јован Кускудис преживео, о чему је писала тадашња штампа.⁷⁰ На самрти је Драга, заиста, изразила жељу да буде преведена у ислам и ту жељу јој је супруг испунио.

БЕОГРАДСКИ ДАНИ ДР КУСКУДИСА

Након смрти супруге, др Јован Кускудис се сели у Београд где отвара приватну ординацију у Масариковој улици. Активно се укључује у друштвени живот – најпре постаје члан Лекарске коморе Београда у којој ће наредних година играти значајну улогу. Већ наредне године (1928) унапређен је у чин резервног санитетског капетана I класе. Др Кускудис ће 1932. постати члан слободнотардске ложе „Слога, рад, постојанство“⁷¹ и исте године бити

⁶⁹ Исто, стр. 7. Подвукао Н. О.

⁷⁰ *Време*, 16. 1. 1927, стр. 7.

⁷¹ Nenezić D. Z. (1984), *Masoni u Jugoslaviji 1764–1980*, Beograd, стр. 568.

изабран за члана управе Удружења Грка у Београду.⁷² Врло посвећено ради у овом удружењу тако да 1934. бива изабран за члана Надзорног одбора Југословенско-грчке лиге у чијем раду ће, током целог њеног постојања, све до Другог светског рата, имати запажену улогу и место у руководећим телима.⁷³

Није запостављао ни чланство у еснафској организацији тако да је 1933. изабран за члана управе Београдске лекарске коморе.⁷⁴ Укључује се у рад Лекарског синдиката Београда, Земунa и Панчева у оквиру којих има јавне наступе о лекарским порезима, осигурању и хонорарима,⁷⁵ док у Лекарском синдикату Југославије 1936. године врши функцију секретара.⁷⁶ Следеће године изабран је у нову управу овог синдиката и на том месту је остао до 1939. године.⁷⁷

Своју прву супругу Драгу није заборављао. Тако је, 1930. године, уплатио 1.000 динара Дому слепих Краља Александра у Земуну у сврху зидања дома за доживотни смештај слепих *у спомен на шроћодигишницу поџибије своје суџруге Драге*.⁷⁸ Сличну намену је имао прилог Друштву за помагање туберкулозне сиротиње.⁷⁹ Новине бележе да је и раније и касније приложио неколико донација ове врсте. Такође, за време хладних зима врло често је давао прилоге различите висине за тзв. зимску помоћ.⁸⁰ У овом периоду његова ординација се налазила у Дворској 9.⁸¹

Пред почетак Другог светског рата укључио се у рад Радикалне странке, делу окупљеном око Милоша Бобића.⁸² У том периоду

⁷² *Правда*, 6. март 1932, стр. 11.

⁷³ *Време*, 30. новембар, 1934, стр. 10; *Правда*, 2. децембар 1934, стр. 17.

⁷⁴ *Правда*, 7. новембар 1933, стр. 8; *Време*, 3. новембар 1933, стр. 8.

⁷⁵ *Правда*, 24. октобар 1933, стр. 17.

⁷⁶ *Дан*, 6. октобар 1936, стр. 3.

⁷⁷ *Време*, 8. новембар, 1937, стр. 6; *Правда*, 18. јануар 1939, стр. 9.

⁷⁸ *Време*, 4. фебруар 1930, стр. 9. Подвукао Н.О.

⁷⁹ *Време*, 29. јануар 1932, стр. 9.

⁸⁰ *Правда*, 19. јануар 1939, стр. 9.

⁸¹ *Adresar liječnika, bolnička, apoteka i veterinarara Jugoslavije* (1931), Zagreb, Knjižara Franjo Bruck, 15

⁸² *Правда*, 12. јул 1938, стр. 2.

оженио се по други пут Маријом, о којој имамо мало података. С обзиром на то да се њено име не налази на списку чланова Јеврејске општине Београд⁸³, може се претпоставити да је тај брак био грађански, без верског обреда. Са кућом у Поенкареовој 32 и ординацијом у Масариковој 7, у другом браку без деце и великим угледом у средини у којој је живео, др Јован Кускутис је дочекао Други светски рат и брзу капитулацију Краљевине Југославије.

РАТНЕ ГОДИНЕ И СМРТ ПОРОДИЦЕ КУСКУТИС

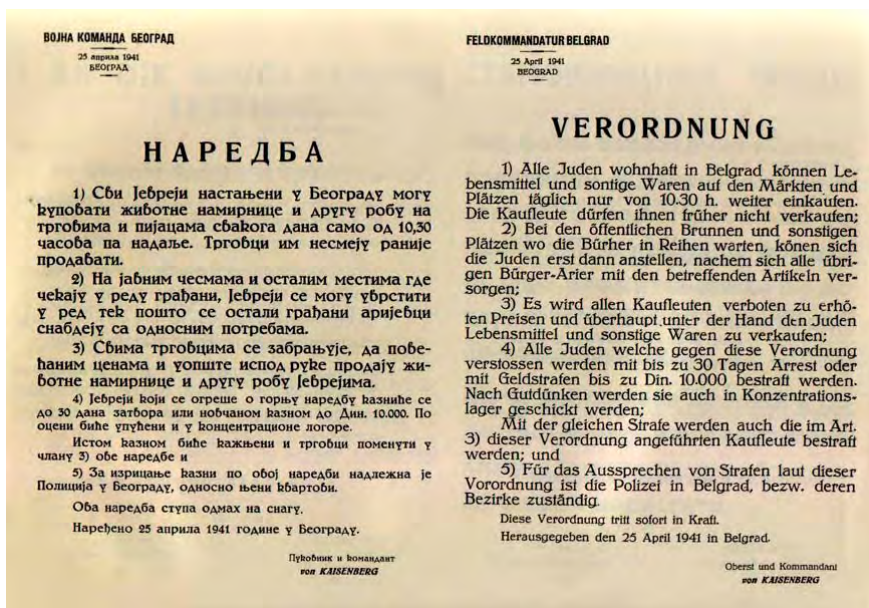
Капитулацијом Краљевине Југославије 17. априла 1941. и окупацијом њених делова на удару су се најпре нашли они које су нацисти много раније означили као мете прогона и уништења: Јевреји и Роми. Немачки главнокомандујући заповедник у Србији 31. маја 1941. издаје наређење којим је за Јевреје прописано ношење жутих трака на рукаву са натписом „Јуде“ и Давидовом звездом на прсима и плећима, уведен принудни рад и полицијски час, ограничен приступ храни, свакодневним животним потрепштинама и забрањено коришћење јавног превоза. Уредба је донела забрану обављања јавних функција, као и посеђивања позоришта и других јавних места и њоме је била предвиђена регистрација и конфискација јеврејске имовине са забраном власницима да њоме располажу.⁸⁴

Пријатељи породице Кускутис, блиски Дражи Михаиловићу и Југословенској војсци у отаџбини, успели су да Јована и Марију Кускутис посебним каналима пребаце у Прокупље које је већ октобра 1941. већ био слободна територија.⁸⁵ Др Јован Кускутис је очигледно уживао одређен углед у граду чим читаву годину Бугари нису обратили пажњу на њега као могућег противника. Чак ни

⁸³ Veselinović J. (1992), *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli opštini grada Beograda prijave o imovini*, Beograd, Zbornik, 6, Jevrejski istorijski muzej, стр. 388.

⁸⁴ *Ново време*, 31. мај 1941; *Lista uredaba Vojnog zapovednika Srbije*, br. 7 i 8 od 31. maja 1941.

⁸⁵ Озимић Н. (2018), „Белешка Хранислава Савковића о догађају на Светог Саву 1942”, *Прокупље, Тојлички зборник* 3, Музеј Топлице, стр. 139–145, 142.

Немачка наредба од 25. априла 1941. године
(НмН, МК12, студијски материјал)

допис из фебруара 1942, којим се преко *Службених новина* позива да „се у року од 14 дана по објави овог позива јави на дужност лекара Болесничке благајне Београдске трговачке омладине у Београду. У противном ће се сматрати да је његово место угашено.“⁸⁶ Из овога се јасно види да нико у Београду није знао где се налази породица Кускутис.

Парадоксално је да др Кускутису није главе дошло јеврејско порекло већ његов политички ангажман. У његовој кући окупљао се круг људи блиских ЈВуО са којим је отишао у Рибарску бању на састанак на коме су формирали четничку организацију у Прокупљу и створили услове за искрцавање енглеских обавештајаца. У ту сврху добили су одређену своту енглеских златних фунти која

⁸⁶ *Службене новине Краљевине Југославије*, 24. том, 1. део, 1942, стр. 24. Подвукао Н. О.

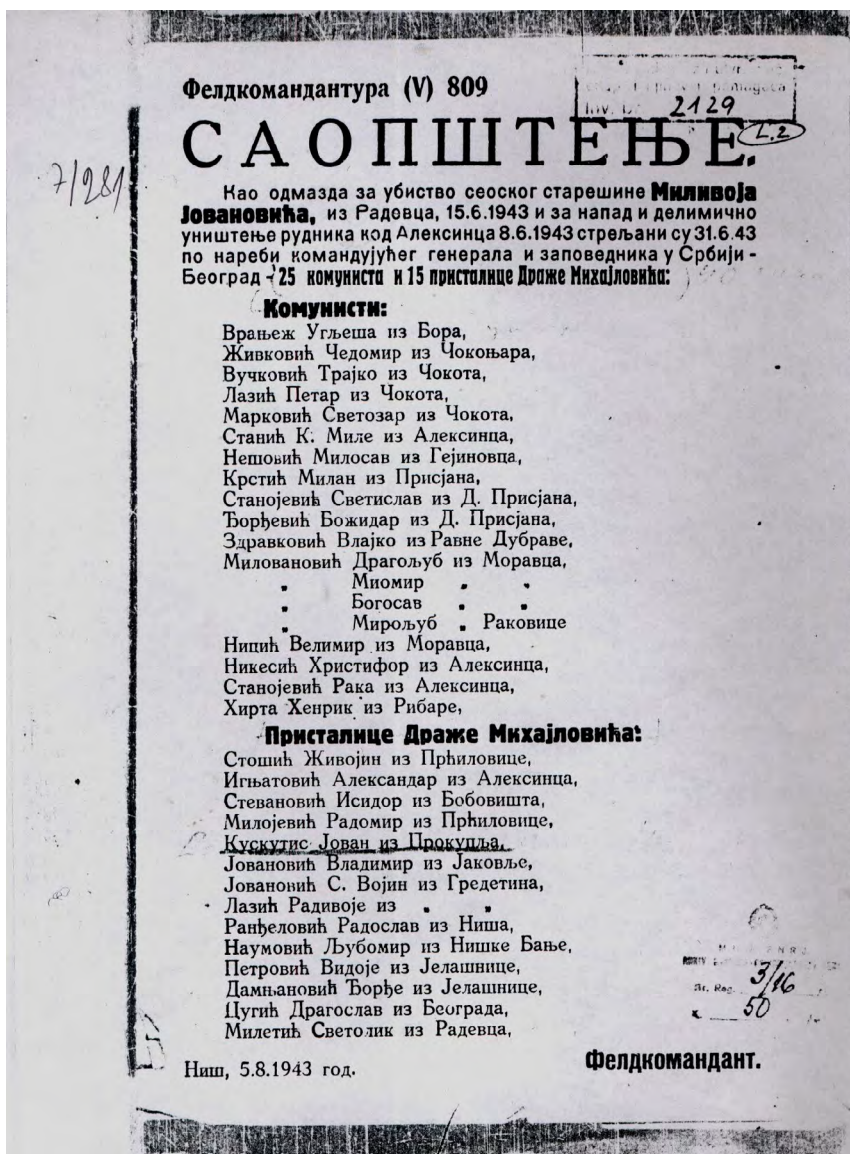
Објава о таоцима (НМН, МК12, студијски материјал)

је, приликом хапшења, код њих пронађена.⁸⁷ Због ових фунти прозвани су „фунташима“⁸⁸. Поред др Кускудуса, у овој групи су били: Слободан Глигоријевић, лекар; Миливоје Николић, апотекар; Михајло Љешевић, адвокат; Добривоје Михајловић Такић, трговац; Јања Калијадис, студент; Душан Миленковић, трговац; Владимир Пантић, трговац; Ранко Меденица, лекар; Милан Роловић, мајор; Велимир Димитријевић, потпоручник бивше југословенске војске, и Нико Савовић, наредник-водник. Већ 27. фебруара 1943. године пронела се вест да су Немци и Бугари ухапсили и отерали у логор на Црвеном крсту неколико виђенијих грађана.⁸⁹ У ствари, ови људи су били најпре заточени у бугарском затвору и већ 17. марта 1943. Немци су плакатирали објаву којом 50 људи својим животима

⁸⁷ Несторовић С. (1972), *Под Хисаром*, Београд, стр. 274–275.

⁸⁸ Исто, 275.

⁸⁹ Исто.

Објава о стрељању групе у којој је био Јован Кускутић
(НМН, МК12, студијски материјал)

гарантује да неће бити непријатељстава према немачким војницима – у овој групи су и „фунташи“.⁹⁰

Др Јован Кускудис и његова супруга Марија су пребачени у логор на Црвеном крсту 8. априла 1943. године, а на Бубњу стрељани 31. јуна исте године. Име му је било истакнуто са другим стрељаним присталицама Д. М., на излепљеним плакатима, 5. августа 1943. године.⁹¹ Маријино име не појављује се ни на једном плакату јер се прикривала чињеница да Немци стрељају жене због њихове повезаности са четничким покретом Драже Михаиловића.⁹²

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Босанске крајине (ABK) – 209-MG-IV-143, Nikola Sandalj, Sjećanje na staru Banja Luku, Arhiv Bosanske Krajine, Banja Luka

Lista uređaba Vojnog zapovednika Srbije

Објављени

Дневни листови

Борба, 8. јун 1954, стр. 3

Велика Србија, бр. 19, 26. април 1916, Солун, стр. 3

Време, 16. јануар 1927, стр. 7; 4. фебруар 1930, стр. 9; 29. јануар 1932, стр. 9; 3. новембар 1933, стр. 8; 30. новембар, 1934, стр. 10; 8. новембар, 1937, стр. 6

Дан, 6. октобар 1936, стр. 3

⁹⁰ НмН, МК12, објава, 17. март 1943, студијски материјал.

⁹¹ Озимић Н. и други (2014), *Жртве лагера Ниш*, Ниш, НКЦ, Народни музеј Ниш – НКЦ – Медивест КТ, стр. 197.

⁹² Исто.

Ново време, 31. мај 1941.

Правда, 6. март 1932, стр. 11; 24. октобар 1933, стр. 17; *Правда*, 7. новембар 1933, стр. 8; 2. децембар 1934, стр. 17; 12. јул 1938, стр. 2; 18. јануар 1939, стр. 9; 19. јануар 1939, стр. 9

Службени војни лист, 11. јун 1920, стр. 1076

Службене новине Краљевине Југославије, 24. том, 1. део, 1942.

Србобран, бр. 396, 11. мај 1917, стр. 1

Литература

Антић В., Вуковић Ж., Недок А., в: Поповић Б. (1992) „Стране војне и добротворне медицинске мисије у Србији 1914–1915.године“ у: *Ваљевска болница 1914–1915*, Ваљево, стр. 47–68.

Bruck F. (1931), *Adresar liječnika, bolnicka, apoteka i veterinara Jugoslavije*, Zagreb, Knjižara Franjo Bruck

Veselinović J. (1992), *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli opštini grada Beograda prijave o imovini*, Beograd, Zbornik, 6, Jevrejski istorijski muzej, стр. 372–406.

Државни календар Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца (1921) Београд,

Nenezić D. Z. (1984), *Masoni u Jugoslaviji 1764–1980*, Beograd

Несторовић С. (1972), *Пог Хисаром*, Београд

Озимих Н. и други (2014), Жртве лагера Ниш, Ниш, НКЦ, Народни музеј Ниш – НКЦ – Медивест КТ

Озимих Н. (2018), „Белешка Хранислава Савковића о догађају на Светог Саву 1942“, Прокупље, *Тоџички зборник* 3, Музеј Топлице, стр. 139–145,142.

СЕЋАЊА ДР УРОША ЈЕКИЋА НА ПЕРИОД ОКУПАЦИЈЕ (1941–1944)

Априлски рат и окупација Краљевине Југославије затекли су др Уроша Јекића на месту управника душевне болнице у Топоници, недалеко од Ниша. Из његових сећања на овај период која је забележио Бранко Ножица, сарадник Народног музеја у Нишу 1971, јасно се издвајају три целине које ће шире бити обрађене у раду:

1. Априлски рат и однос према припадницима покрета отпора
2. Ситуација у болници и
3. Три пута је довођен у логор на Црвеном крсту.

БИОГРАФИЈА ДР УРОША ЈЕКИЋА (1896–1980)

Др Урош Јекић представља једну од кључних личности српске неуропсихијатрије и здравствене организације у 20. веку. Рођен је 19. децембра 1896. године у селу Пакљење код Рашке, у Краљевини Србији. Основно образовање стекао је у родном месту, након чега је наставио школовање у Београду. Након избијања Првог светског рата, он прекида редовно школовање и са српском војском и народом пролази албанску голготу. Школовање је наставио у Француској, где је завршио гимназију и уписао студије медицине у Бордоу. Докторску дисертацију из области психијатрије одбранио је 1923.

године, бавећи се терапијским ефектима соли кобалта у лечењу депресивних стања.

По повратку у Србију (1924) започео је специјализацију из психијатрије у Београду, а потом је професионалну каријеру наставио у Душевној болници у Горњој Топоници код Ниша, под руководством др Владимира Вујића. У периоду између два светска рата афирмисао се као истакнути лекар, а током Другог светског рата више пута је био хапшен од стране окупационих власти. Након погибије сина који је учествовао у партизанском покрету, активно се придружује Народноослободилачкој борби септембра 1944. године.

По завршетку рата, Јекић је од 1945. до 1949. године обављао дужност министра здравља у првој влади Народне Републике Србије. Од 1949. године посвећује се универзитетској и клиничкој делатности на Медицинском факултету у Београду, где је прошао сва наставна звања – од ванредног професора до редовног професора неуропсихијатрије (1958). Након смрти др Владимира Вујића, преузео је управљање Неуропсихијатријском клиником у Београду, коју је водио све до пензионисања 1968. године.

Др Јекић је оставио значајан траг у организацији здравственог система, као и у развоју судске психијатрије у Србији. Као председник Црвеног крста Србије и Српског лекарског друштва (1949–1954), својим организационим способностима и стручно-научним радом допринео је модернизацији медицине у послератној Југославији. Од 1955. године носио је звање почасног доживотног председника Српског лекарског друштва.

Преминуо је 19. октобра 1980. године у Београду. Његов професионални и друштвени ангажман сврстава га у ред најзначајнијих српских неуропсихијатара и здравствених посленика 20. века.

АПРИЛСКИ РАТ И ОДНОС ПРЕМА ПРИПАДНИЦИМА ПОКРЕТА ОТПОРА

О свом доласку у новоосновану психијатријску болницу код Ниша др Урош Јекић каже: „Верујем да је то (боравак принца Ђорђа Ка-

рађорђевића коме је лекарска комисија 1927. дијагностификовала шизофренију, прим. аут.) био један од повода, када су ми диктирали да напустим место у Београду и пређем у психијатријску болницу у Топоници.“ У условима слома југословенске војске априла 1941. године, сведочење др Јекића потврђује динамику догађаја и конфузију која је владала на терену. Када су се немачке јединице приближиле Нишу и Нишкој Бањи, у болницу је стигао рањени мајор, коме је указана медицинска помоћ.

Др Јекић је истовремено обавестио принца Ђорђа и официре, који су били задужени за његово обезбеђење, да су Немци већ продри у Ниш, при чему је указао да отпор регуларне војске практично више није постојао. Намера му је била да персонал и болеснике припреми за новонастале околности. Међутим, убрзо су се појавиле сумње и оптужбе жандарма и појединих официра да је Јекић издајник јер је одбио одступање. Болничар Драгомир Миладиновић пренео му је упозорење да му прети опасност од ликвидације. Из страха да ће заиста бити убијен, др Јекић је одлучио да се повуче, при чему је у аутомобил којим је управљао сместио принца Ђорђа, једног официра и једног болничара.

Током повлачења, колона је наишла на хаотичне сцене: војници су се повлачили без реда, цивили су били у паници, а мобилизација није била проглашена, што је додатно појачавало осећај дезоријентације. На путу су, између осталог, стигли до манастира Каленић, а потом и у Рејковац, где су их локални родољуби погрешно идентификовали као петоколонаше. Том приликом ухапшени су поједини официри, а лекар и принц Ђорђе били су изложени понижењима, све док народ није препознао принца. Његово присуство утицало је на преокрет у односу масе, која их је потом ослободила. Повлачење је настављено преко Крагујевца до Пљеваља где је ситуација постала још сложенија – део локалног становништва је устао против пете колоне, као и у Рејковцу. Петнаестак дана након окупације, Немци су допустили принцу Ђорђу и др Јекићу да се врате у Београд. Након краћих конултација, др Јекић се вратио у Топоницу и наставио са радом док је принц Ђорђе остао у Београду.

Почетком устанка на Равној гори, у болници су се појавили припадници ЈВуО. Према сећању др Јекића, долазили су да добију нека обавештења о кретању Немаца и увере се да је принц Ђорђе већ отишао у Београд, а онда следи: „Како је букнуо и покрет ослободилачки, тако да сам ја некако успео да успоставим неку везу, са покретом, тако да ми се догодило да већ после оне погибије у Краљеву дошла су ми два борца да траже да се некако склоне.“ Преко монахиње Параскеве, игуманије манастира Липовац, који је болница помагала, сакривени су у манастиру 31. децембра 1941. Параскева им је помогла у добијању лажних докумената.

У том периоду болница је била место у којем су се, без знања самог доктора, крили неки комунисти („Код мене су лежали у болници, ја сам после сазнао, али сам имао извесних индиција и неки другови, који су били под лажним именом, а један од њих је био помоћник у министарству здравља. Он је мени после детаљније испричао своју повест. Иначе, он је умро, док ја свих тих имена не могу да памтим, само знам да је лежао у болници, а који је био потпуно обезбеђен од прогонства, а он је иначе био борац од 1941. године. Оно што сам осетио, а то је када је ослобођење дошло – ти су људи просто одједном оздравили, били покретни, када су отишли у сусрет борцима“). Поред њих у болници су се скривали и Јевреји о чему сведочи његово сећање на колегу из Министарства који је дошао у инспекцију: „а који је мени замерио што нисам пријавио и неколико болесника Јевреја Немцима. Ја сам му том приликом рекао да су они за мене болесници и да ја ту нисам сматрао за нужно и потребно да извршавам такве дужности, нашта ми је он оштро замерио. Но, морам признати да ипак није ишао даље од замерки и да ту ствар касније није потенцирао. То је био повод да сам га 1945. године као министар здравља поштедио и мобилисао као изврсног лекара у једном месту у унутрашњости“).

ПРВО ДОВОЂЕЊЕ У ЛОГОР

У својим сећањима др Јекић је детаљно описао познато хапшење угледних Нишлија, које се одиграло у ноћи 22. октобра 1941, у којем је и сам учествовао:

„Негде у 4 часа изјутра пробудили су ме агенти чувеног шефа полиције Живановића, када ме одведу у затвор. Ја сам после чуо да је затвор тога дана био крцат. Ја сам тамо био сам, када сам видео њега, а он ме је мрко погледао. Седео сам у једном простору и чуван од стране полицајаца, када сам видео једног Ужичанина који је био полицијски писар, а који је очито показивао огочење на оно све што се чини... После тога, одведен сам у скупни затвор, односно у начелство, где су нас ту повели. Ја сам тада био на челу колоне, а добро се сећам појединог детаља који ме је дубоко дирнуо, када сам том приликом видео моју ћерку Бранку, а мислим и сина, која је преко парка сва бесна и озлојеђена облетала и прошла поред мене да ме види – са удаљености ме је пратила све до затвора. Нас су тада одвели у логор на Црвеном крсту, а то је било октобра 1941. године.“

По доласку у логор, распоређени су у једну од логорских зграда: „Знам да је наша група била прва када смо ушли у собу логора, а мислим да је ту био и др. Валчић – нисам баш сигуран – или је касније ухапшен. Углавном ту је било у тој групи, пуно виђених грађана, а такође било је доста и чланова савеза. Знам да је том приликом ушао шеф Гестапоа који је бацио поглед и саопштио нам оно да ће погинути један, односно за једног рањеног или убијеног Немца треба да страдају сто наших. Рекао нам је да ћемо добити сламе за лежајеве, а затим је настало јављање од стране неких, док су други били врло ведри... поступак је био такав да смо морали да када је долазила нова група хапшеника – који су још у мраку били окренути главом према зиду, тако да смо ми само могли да видимо задњи део тела. Трком смо морали да идемо до клозета и да се умивамо, а они су се према нама понашали као према псима, с тим што би говорили: ‘лос’, ‘лос’, а то је значило: ‘брже’, ‘брже’. Кажем, само су ту реч помињали. Ни у ком случају нисмо смели да станемо или погледамо. Значи, ту се није имало никаквог обзира према људском понашању.“

Др Урош Јекић се у логору спријатељио са немачким војником који је био пореклом Холанђанин и који је дотурао веш и остале потребе логорашима. У соби их је било, по његовој процени, педесет. За др Јекића интервенисао је главни санитарски референт

који је обилазио болницу. С обзиром на то да су болесници остали без неге и лечења, изборио је да др Јекић буде пуштен. Пре самог пуштања био је саслушан у Гестапоу, уз претње смрћу уколико не говори истину. Официра Гестапоа је занимало да ли је др Јекић масон, што је он негирао. Након тога је пуштен кући.

ДРУГО ДОВОЂЕЊЕ У ЛОГОР

Није прошло много времена, а др Јекић је поново морао у логор. Овог пута разлог је била опљачкана болничка апотека, из које су однети скоро сви лекови и затечена одећа. Убрзо је утврђено да је то учинио докторов син, пре одласка у партизане, што је др Јекића поново одвело међу бодљикаве жице. Ту је упознао др Драгутина Јовића, лекара из Соко Бање, који је у то време био логорски лекар. Он је децембра 1943. интерниран у Немачку и једини је од логорских лекара који је преживео рат. Сусрет са др Јовићем и њихов однос др Јекић описује следећим речима:

„Знам да се је тај лекар нашој молби углавном одазивао. Мислим да је он уживао неко поверење у логору. Наиме, он је био логорски лекар, а звао се Јовић. Ја сам га после толерисао када сам био министар здравља, пошто се није показао злочестим, већ је био припреман, односно спреман да у сваком моменту и у свакој прилици изађе у сусрет и да нас не денуцира.“ О почетку савезничких бомбардовања Ниша октобра 1943. сведочи следећим речима: „Интересантно да страх од бомбардовања код нас ни мало није постојао, али смо уживали како Немци беже и одмах напуштају логор. Обично би се радовали на њихов рачун, пошто би смо осећали да се приближава време када ће све то престати.“

ТРЕЋЕ ХАПШЕЊЕ

Према сопственом казивању, после два месеца др Јекић је поново пуштен, али само накратко. Како су му већ син и ћерка били у партизанима, његов положај као лекара на слободи свакодневно

је довођен у питање. Нарушеног здравља, лежао је у Градској болници када су трећи пут дошли по њега. Одведен је најпре у среско начелство, у затвор, где не зна колико је остао, да би потом био пребачен у Казнени завод, где је био смештен у самици. У својим сећањима др Јекић истиче извесног жандарма Јанка као врло коректног, као и партизанку Ану, др Валчића и још неколико особа о којима не зна ништа детаљније. Посебно помиње управника Завода, захваљујући коме су о свему били обавештени.

Када је пребачен у затвор Специјалне полиције, тамо га је затекла капитулација Бугарске. После једног бомбардовања, као и већина затвореника, искористио је општу панику и побегао. Отишао је у Бели Камен, па у Горње Крупце које је већ било под партизанском контролом. Ту је постављен за председника Окружног одбора након чега се сreo са Слободаном Пенезићем Крцуном који га је упознао са ситуацијом у већ ослобођеном Нишу.

ЗАКЉУЧАК

Сећања др Уроша Јекића на период окупације (1941–1944) представљају драгоцен историјски извор за разумевање друштвених, политичких и медицинских околности у Србији током Другог светског рата. Као управник Душевне болнице у Горњој Топоници, Јекић је био у јединственој позицији да сведочи о споју медицине, ратне свакодневице и политичких превирања. Његова сведочанства осветљавају више димензија тог времена: драматичан слом југословенске војске у априлу 1941, сложене и често амбивалентне односе према покретима отпора, улогу болнице као простора скривања и спасавања, али и лична искуства вишеструког довођења у логор на Црвеном крсту.

Посебно је значајно то што су у његовим записима препознатљиви моменти хуманости и професионалне етике у условима репресије и насиља. Одбијање да пријави јеврејске пацијенте, помоћ борцима и цивилима, као и залагање за колеге лекаре, сведоче о снажном моралном интегритету и лекарској посвећености. Његова све-

Фото: проф. др Урош Јекић
(Архив Психијатријске болнице у Топници)

дочења указују и на улогу појединца у очувању институција, чак и у временима када је њихова егзистенција била озбиљно угрожена.

Историјска вредност ових сећања није ограничена само на реконструкцију личне биографије, већ пружа шире увиде у друштвене токове и културу сећања на Други светски рат. С једне стране, она откривају сложене односе између окупационих власти, локалне заједнице и здравствених институција; с друге, указују на начине на које су лекари и пацијенти делили судбину народа у времену кризе.

Др Урош Јекић својим животним и професионалним путем спајао је улогу лекара, хуманисте и јавног делатника. Његова сећања на окупацију представљају сведочанство које допуњује званичну историографију и истичу улогу медицинских радника у очувању и отпору. У том смислу, његово наслеђе превазилази оквире професионалне биографије и постаје део ширег културног памћења Србије у 20. веку.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Необјављени

Архив Југосавије (АЈ), збирка Војислава Јовановића Марамбоа (335), ф. 12.

Народни музеј Ниш (НмН), збирка Меморијални комплекс „12. фебруар“ (МК12), изјава др Уроша Јекића

Литература

Карађорђевић Ђ., Истина о моме животу, Београд, 2017.

Milovanović, S. и други, Razvoj sudske psihijatrije u Srbiji, Srpski arhiv za celokupno lekarstvo 141, br. 5–6 (2013), стр. 415–421.

Milovanović, S., Milovanović D., Razvoj srpske psihijatrije od srednjeg veka do početka Drugog svetskog rata, JAMA Srbija i Crna Gora 1, br. 3 (2005), стр. 301–305.

Nenezić Zoran, Masoni u Jugoslaviji, Beograd, 1984.

Озимић Н., Хапшење угледних Нишлија октобра 1941, Пешчаник, бр.10, Историјски архив, Ниш, 2011, стр. 112–120.

Озимић Н., Антић др Д., Судбине и важност логорских лекара – заточеника логора на Црвеном крсту, Зборник радова са 10. научног скупа: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 9, Зајечар 2019, стр. 141–149.

Škodrić Lj., Princ Đorđe Karadorđević u okupiranoj Srbiji 1941–1944, Istorija 20. veka, god. 41, 2/2023, стр. 361–386.

ПРОСВЕТНИ РАДНИЦИ – ЖРТВЕ ЛОГОРА НА ЦРВЕНОМ КРСТУ

У ратним сукобима окупатор је увек покушавао да најпре придобије људе са највећим угледом у својој средини – тако је било у оба светска рата која су задесила Србију. Од велике важности за свакодневни живот у насељима било је успостављање колико-толико нормалних услова живота. У ту сврху највећа пажња је поклањана редовним активностима лекара, другог здравственог особља и просветних радника. С друге стране, учитељи, који су били у сталном контакту с народом и осећали његово расположење, имали су значајан утицај на јавно мњење, како у мањим сеоским срединама, тако и у градовима.

У овом раду објављујемо списак просветних радника који су, као припадници једног од два антифашистичка покрета, били заточени у логору на Црвеном крсту, одакле су потом одвођени на стрељање, углавном на Бубањ. Током рада на овој теми суочили смо се са ранијом литературом објављеном без научног апарата, у којој су се, из различитих разлога, а најчешће услед некритичког преузимања података, поткрале извесне грешке. Настојаћемо да их у овом раду исправимо.⁹³

⁹³ Двотомна монографија лексикографског типа *На ратнишћима и сиратишћима – просветни радници поинули у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, Београд, 1985. (даље: *На ратнишћима...*), која је дело шире редакције, послужила је као основа Милице Бодрожич, *Прилози о просветним радницима јуна Србије поинули у НОБ-у 1941–1945*, Лесковачки зборник, XXXVI, Лесковац, 1996, стр. 141–158. (даље: Бодрожич М.).

Код Адамовић Зоре наилазимо на различите податке. Док се на два места као година рођења наводи 1911, у архивској грађи је наведена 1910.⁹⁴ Разлике постоје и у подацима о месту рођења, као и о самој погибији. Имајући у виду да је наведена литература доступна, овде ћемо се определити за податке из архивске грађе.

АДАМОВИЋ ЗОРА (1910, Прибој код Врања – 1942, Ниш), учитељица у Орашју. Као активни борац Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда, заробљена је од припадника СДС фебруара 1942. године и осуђена на смрт од стране Преког суда Окружне команде СДС у Нишу. Предата је нишком логору као талац, заједно са већом групом затвореника, и стрељана априла 1942. године на Бубњу код Ниша.⁹⁵

АЛЕКСИЋ НОВИЦА (1889, Плеш код Александровца – 1942, Јајинци код Београда), учитељ у пензији у Крушевцу. Ухапшен је у Крушевцу од стране нишке Специјалне полиције, као талац за сина који је био у партизанима. Из нишког Казненог завода спроведен је у логор на Бањици у Београду, где је стрељан 25. децембра 1942. године у Јајинцима код Београда.⁹⁶

БОГДАНОВИЋ МИОДРАГ (1922, Власотинце⁹⁷ – 1943, Норвешка) био је учитељ у Лесковцу.⁹⁸ Заробљен је 1942. године као месни партизански борац и из нишког логора интерниран на принудни рад у Норвешку, где је умро.⁹⁹

⁹⁴ На ратишима..., стр. 5; Бодрожић М., Нав. дело, стр. 141, док се у Архиву Југославије, фонд жртве (АЈ-Ж) наводи 1910. година (АЈ, Ж-0243043039; пријава за Зору Адамовић, партизанку из Орашја – нерегистровано).

⁹⁵ АЈ, Ж-0243043039; пријава за Зору Адамовић, партизанку из Орашја – нерегистровано.

⁹⁶ АЈ, Ж-02680845005; НМН, МК12, изјава свештеника Јована Говедарице.

⁹⁷ Бодрожић М., н.д., стр. 142.

⁹⁸ Исто: као место службовања наводи се Бојник.

⁹⁹ НМН, МК12 студ. материјал – списак погинулих и стрељаних у току Другог светског рата – подаци СУБНОР-а. Бодрожић М., н.д., стр.142 наводи да је интерниран у Немачку 1943. где је страдао.

ВРАЊЕШ ДАНИЦА (22. март 1944, Ниш – 8. јун 1943, Ниш), учитељица у селу Бучумет код Лебана. Ухапшена од стране Специјалне полиције 15. марта 1943. године због сарадње са командантом Јабланичког партизанског одреда Милошем Манојловићем. Стрељана 8. јуна 1943. године на Бубњу код Ниша.¹⁰⁰

ВРАЊЕШ УГЉЕША, (1906, Сремска Митровица – 31. јул 1943, Ниш), учитељ у Бучумету код Медвеђе. Ухапшен од стране Специјалне полиције 15. марта 1943. године због сарадње са командантом Јабланичког партизанског одреда Милошем Манојловићем. Стрељан 31. јула 1943. године на Бубњу код Ниша.¹⁰¹

ГЉЕБОВ ЗОРКА (1918, Ужице – 14. мај 1943, Ниш), учитељица у Државној школи „Његош“ у Нишу. Ухапшена од стране бугарске полиције јануара 1943. године, у возу на путу Соко Бања – Ниш, као курир четничке организације Драже Михаиловића – у претресу јој је пронађена поверљива пошта. Из бугарског затвора предата је немачком логору као талац за одмазду и стрељана 14. маја 1943. године на Бубњу код Ниша.¹⁰²

ДУЛОВИЋ ЈЕВРЕМ (1896, Ужице – 30. април 1942, Ниш), учитељ из Прокупља. Ухапшен као сарадник партизанског одреда. Умро у нишком логору 30. априла 1942. године и сахрањен на логорском гробљу.¹⁰³

ДУШКИЋ СЛАВКО (1905, Лесковац – 15. јун 1944, Бухенвалд), учитељ у Сијаринској Бањи. Ухапшен у Лесковцу априла 1943. године од стране лесковачке фелдјандармерије, као припадник четнич-

¹⁰⁰ НМН, МК12 студ. материјал. *На рајшишћима...* 146–147, а преноси и Бодрожић М., н.д., стр. 143, наводи да су из нишког логора Даница и њен супруг Угљеша стрељани новембра 1943. иако се као датум њеног усмрћења наводи 8. јун 1943. (НМН, МК12, студијски материјал).

¹⁰¹ Исто. Угљеша Врањеш је стрељан 31. јула 1943. (НМН, МК12, студијски материјал).

¹⁰² Историјски архив Београд, фонд BdS (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes), евиденција одељења IVA 3 (ИАБ, BdS – евиденција одељења IVA 3 ; АЈ, Ж-0125020020); *Жртве лагера Ниш*, стр. 135.

¹⁰³ НМН, МК12 студ. материјал – списак погинулих и стрељаних; МК12, картон логораша, бр. Д/39; АЈ, Ж-0898047004; *На рајшишћима...*, стр. 246–248.

ког покрета Драже Михаиловића. Из нишког логора интерниран је на принудни рад у Бухенвалд, где је убијен 15. јуна 1944. године.¹⁰⁴

ЂОРЂЕВИЋ БРАНКО (5. април 1909, Прокупље – 12. април 1943, Ниш), учитељ у Горњој Божурни код Прокупља. Проказан је у селу да у школи крије радио-станицу. Ухапшен од стране бугарских власти 18. фебруара 1943. године код школе у Горњој Божурни, приликом хапшења поручника Душана Шешлије, који је у покушају бекства погинуо. Приликом претреса код учитеља Ђорђевића пронађени су пиштољ, пошта коју је примио од Шешлије и радио-станица енглеске производње. Окарактерисан је као енглески шпијун који ради за покрет Драже Михаиловића и предат нишком Гестапоу, одакле је 4. априла 1943. године упућен у логор. Четири дана касније, 8. априла 1943. године, стрељан је на Бубњу. Његово име је било истакнуто на плакатима са другим стрељаним присталицама Драже Михаиловића 12. априла 1943. године.¹⁰⁵

ЗОТОВИЋ РАДОВАН (25. фебруар 1910, Ђуревац код Прокупља – 1944, Беч), учитељ у Прокупљу. За време устанка 1941. године био је у четничком одреду војводе Марка Килибарде, а касније је организовао јединицу ЈВуО у Топлици. Ухапшен од стране бугарске војске 20. марта 1943. године у Прокупљу, када су окупатори сазнали да врши дужност заменика команданта Прокупља у организацији ЈВуО. Из нишког логора интерниран је на принудни рад у Немачку. Погинуо је током савезничког бомбардовања децембра 1944. године у логору код Беча.¹⁰⁶

¹⁰⁴ У овом случају долазимо до потпуне промене биографије. Иако је познато да је IV одељење пратило искључиво припаднике ЈВУО, у литератури наилазимо да је Душкић новембра 1941. ступио у Јабланички партизански одред, да би после марта 1942, када више нема слободне територије, прешао у илегалу где је ухапшен и пребачен најпре у нишки логор, одатле у Маутхаузен, а потом у борски рудник. Према овом извору, гине јуна 1943. Нажалост, аутор се не позива ни на један извор. (*На рајџишџима...*, стр. 250–251; Бодрожић М., н.д., стр. 143). Архивска грађа даје друге податке. (АЈ, Ж-0864072002; ИАБ, BdS – евиденција одељења IVA 3).

¹⁰⁵ НМН, Мк12, изјаве логораша, књ. 20, изјава Марка Килибарде; ИАБ, BdS – евиденција одељења IVA 3. Овај учитељ се не налази у наведеној литератури.

¹⁰⁶ Архив Србије (АС), фонд БИА – четничка организација Д. М. у Нишу – елаборат Управе државне безбедности у Нишу.

ЈОВАНОВИЋ ЖАРКО (4. март 1904, Параћин – 9. март 1942, Ниш), учитељ из Островице код Ниша. Ухапшен је од стране Специјалне полиције фебруара 1942. године, као партизански активиста и пре-дат немачком логору у Нишу, где је умро 9. марта 1942. године од последица мучења.¹⁰⁷

ЈОКОВИЋ БРАНИША БРАНА (19. децембар 1912, Градац код Рашке – 12. фебруар 1942, Ниш), учитељ у Рашкој. Заробљен је од стране четника Косте Пећанца 19. децембра 1941. године у Градцу, као борац Копачичког партизанског одреда. Погинуо је 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша у Нишу.¹⁰⁸

КАЛАНОВИЋ МИЛИЦА МИЉА (28. октобар 1912, Страгаре код Крагујевца – 14. септембар 1944, Ниш), учитељица у селу Стајковце код Лесковца. Ухапшена је од стране Специјалне полиције новембра 1942. године у Власотинцу, као активиста партизанског одреда. Стрељана 14. септембра 1944. године у кругу нишког логора.¹⁰⁹

КАЛЕЗИЋ НАДЕЖДА НАДА (21. фебруар 1919, Прокупље – 14. септембар 1944, Ниш), учитељица у селу Доња Трнава код Прокупља, ухапшена је због сарадње са Никодијем Стојановићем Татком. Из Казненог завода пребачена је у нишки логор, где је стрељана 14. септембра 1944. године, у кругу логора, приликом његовог распуштања.¹¹⁰

КОСТИЋ ДРАГОМИР КОЉКА (8. јануар 1915, Доњи Љубеш код Алексинца – 11. децембар 1942, Јајинци код Београда), учитељ. Заробљен је од стране СДС 14. маја 1942. године код Алексинца, као

¹⁰⁷ НМН, МК12, студ. материјал; АЈ, Ж-0905004008; *На рашишћима...*, стр. 405–406.

¹⁰⁸ Миловановић М.М. (1983), *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Ниш – Београд, 1983, стр. 292; НМН, МК12, картон логораша, бр. Ј/46; Озимић Н (2024), *12. фебруар 1942: сећања*, Београд, Музеј жртава геноцида, стр. 125.

¹⁰⁹ НМН, МК12, студ. мат.

¹¹⁰ НМН, МК12, студ. мат. Попис страдалих бораца на територији општине Ниш – р. бр. 874; Миловановић М. М. (1983), н.д., стр. 265; Озимић Н. (2020), *Последњи дани логора на Црвеном крсту*, Ниш, Зборник Народног музеја, број 28/29, стр. 87–90.

борац Озренског партизанског одреда. Из затвора Специјалне полиције у Нишу премештен је у Завод за преваспитавање у Смедеревској Паланци, одакле је упућен у логор на Бањици. Стрељан је 11. децембра 1942. године у Јајинцима код Београда.¹¹¹

ЛУЧИЋ МИЛОШ (10. децембар 1913, Забрђе код Пљевље – 12. фебруар 1942, Ниш), учитељ у Баљевцу на Ибру. Заробљен је од стране четника Косте Пећанца децембра 1941. године, као борац Копачичког ПО и спроведен у нишки логор. Погинуо је 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша. Немци су га донели мртвог у логор (умро је од задобијених рана на прелазу пруге Ниш–Зајечар).¹¹²

МАКСИЋ МИОДРАГ (1. април 1911, Пољна код Трстеника – 9. април 1943, Ражањ), учитељ из Каоника код Крушевца. Ухапшен је од стране бугарске казнене експедиције 8. новембра 1942. године у Ђунису, где се затекао због сарадње са партизанским одредима. Из бугарског затвора у Нишу одведен је у село Церово код Ражња и стрељан 9. јануара 1943. године.¹¹³

МАРИНКОВИЋ ДОБРИВОЈЕ (22. октобар 1889, Трњане код Житковца – 10. децембар 1942, Маутхаузен), учитељ и резервни коњички мајор. Био је први организатор четничког покрета Драже Михаиловића у југоисточној Србији. Заробљен од Бугара 3. августа 1942. године у селу Болевац код Рибарске Бање, као командант Горског штаба XII ЈВУО. Из нишког логора интерниран је у логор Маутхаузен, где је убијен 10. децембра 1942. године и спаљен у крематоријуму.¹¹⁴

МИЈАЛКОВИЋ ВЛАДИМИР (1902, Доњи Матејевац код Ниша – 6. март 1943, Ниш), учитељ, управник школе у нишком Габровцу и резервни пеш. поручник. Ухапшен је од стране нишког Геста-

¹¹¹ НМН, МК12, студ. мат; Logor Banjica – logoraši, knjiga 1, 425-6; ZB.NOR, 1/21-274.

¹¹² Миловановић М.М. (1983), н.д., стр. 293.

¹¹³ НМН, МК12, студ. мат.

¹¹⁴ ВА, НА (Бугари), к. 2, рег. бр. 1/3-1; ЧА, к. 278, рег. бр. 19/1-7; НДА, к. 21, ф. 1, рег. бр. 13.

поа фебруара 1943. године, као главни организатор ЈВуО у Нишком срезу. Након извођења из нишког логора стрељан је 6. марта 1943. године на Бубњу код Ниша, у циљу одмазде због напада на рудник Соко.¹¹⁵

МИЛОЈКОВИЋ ЖИВОЈИН (1917, село Марина Кутина код Гаџиног Хана – 1943, Ботн, Норвешка), учитељ у Великом Вртопу. Ухапшен је од стране Специјалне полиције 6. априла 1942. године у Великом Вртопу, заједно са још шесторицом сарадника због везе са Бабичким партизанским одредом. Из нишког логора интерниран је у Норвешку и убијен у логору Ботн 1943. године. Према сећању интернираца, Немци су га убили моткама.¹¹⁶

НЕШОВИЋ МИЛОСАВ (1923, Меровач – 31. јуни 1943, Ниш), учитељ у Меровцу код Прокупља. Ухапшен је почетком јуна 1943. године од стране Немаца у селу Гојмановац, док је из куће Радована Нешовића износио материјал за састанак који је требало да се одржи са комунистима. Стрељан је 31. јуна 1943. године на Бубњу код Ниша. Име му је објављено на плакатираном саопштењу под редним бројем 7.¹¹⁷

ПАВЛОВИЋ ДРИНКА (8. новембар 1918, Белановица код Љига – 14. мај 1943, Јајинци код Београда), учитељица. Ухапсила ју је Специјална полиција 10. априла 1942. године у Куршумлији, када је покушавала да се састане са чланом партијског поверенства Глигоријем Диклићем Будним. Полиција ју је препознала и ухапсила. Оптужена је да је водила технику Месног комитета. Из нишког логора конфинирана у логор на Бањици и стрељана 14. маја 1943. године у Јајинцима код Београда.¹¹⁸

¹¹⁵ ИАБ, BdS – евиденција одељења IVA 3; АЈ, Ж-0359093011.

¹¹⁶ НМН, МК12 студ. мат. – списак погинулих и стрељаних у току Другог светског рата – подаци СУБНОР-а.

¹¹⁷ НМН, МК12 студ. мат. – списак погинулих и стрељаних у току Другог светског рата – подаци СУБНОР-а.

¹¹⁸ *Logor Banjica – logoraši*, knjiga 1, 436; S. Begović, *Logor Banjica*, стр. 215.

ПЕТКОВИЋ ЖИВОТА ЖИКА (18. фебруар 1893, Алексинац – 18. новембар 1944, Маутхаузен), учитељ у Алексинцу. Ухапшен је од стране Немаца и домаће полиције 21. јуна 1944. године, у великој рацији у Алексинцу, под оптужбом да је слушао стране радио-станице. Из нишког логора интерниран је у КЛ Маутхаузен, где је убијен 18. новембра 1944. године.¹¹⁹

ПЕТРОВИЋ ПАВЛОВИЋ ЉУБИЦА (24. јуни 1911, Мачванска Митровица – 17. октобар 1942, Ниш), учитељица у Богатићу. Била је борац Мачванског партизанског одреда, а по расформирању одреда прешла је на илегални рад најпре у Београду, а потом у Нишу. Ухапшена је од стране Бугара 1942. године у Нишу. Стрељана је 17. октобра 1942. године на Бубњу код Ниша.¹²⁰

ПЕТРОВИЋ СТОЈАН (14. новембар 1919, Горње Гаре – Ниш, 20. децембар 1942), учитељ у Ступници. Заробљен је од стране СДС 12. новембра 1942. године у селу Ступница, као борац Бабичког партизанског одреда. Из нишког логора изведен је на Бубањ и стрељан 20. децембра 1942. године.¹²¹

РАКОЧЕВИЋ МИЛИСАВ (20. март 1903, Колашин [Црна Гора] – 5. март 1945, Маутхаузен [Аустрија]), учитељ у Алексинцу. Ухапшен је од стране Гестапоа и Специјалне полиције 21. јула 1944. у Алексинцу, под оптужбом да у подруму крије шапирограф. Са великом групом Алексинчана депортиран је у нишки концентрациони логор, где је остао до 11. августа 1944. године, када је интерниран на тежак присилни рад у логор Маутхаузен. Убијен је 5. марта 1945. године у истом логору.¹²²

¹¹⁹ ИАН, фонд Општински одбор Савеза бораца НОР-а Алексинац, к. 15, ф. 1-101, нерегистровани папири; АЈ, упитник за погинуле заточенике логора Маутхаузен – Алексинац.

¹²⁰ НМН, МК12 студ. мат. – списак погинулих и стрељаних у току Другог светског рата – подаци СУБНОР-а; Бодрожић М., н.д., стр. 149, наводи да је Љубица усмрћена у Специјалној полицији у пролеће 1943.

¹²¹ НМН, МК12 студ. мат. – списак погинулих и стрељаних у току Другог светског рата – подаци СУБНОР-а.

¹²² Податке дала Надежда Јоцић из Ниша.

САВКОВИЋ ХРАНИСЛАВ ХРАНЧЕ (2. децембар 1871, Трнавци – 15. децембар 1942, Ниш), учитељ у пензији и председник општине Прокупље. Ухапшен је 3. јуна 1942. године, као председник Народноослободилачког обора у Прокупљу. Стрељан је 15. децембра 1942. година на Бубњу код Ниша. Према сведочанству логораша, када су Немци прозвали младића од 16 година за стрељање, Савковић га је одгурнуо и пошао на његово место са песмом „Навали се Шар-планина“.¹²³

СТАМБОЛИЋ ДОБРИЛА СТАНА (1912, Брезова код Ивањице – 17. октобар 1942, Ниш), учитељица у Гојмановцу код Сврљига. Заробљена је од стране четника Косте Пећанца марта 1942. године, као политички комесар Бабичког партизанског одреда на месту званом Ракосх, испод Суве планине. После безуспешних саслушања у Специјалној полицији и Гестапоу, стрељана је на Бубњу 17. октобра 1942.¹²⁴

СТАНИСАВЉЕВИЋ ДУШАНКА (6. децембар 1906, Врање – 20. јул 1944, Ниш), учитељица у Алексинцу. Ухапшена је новембра 1943. године од стране СДС у Алексинцу са ћерком Надеждом, приликом повратка са саслушања из четничког штаба. Из нишког логора изведена је и стрељана 20. јула 1944. на Бубњу код Ниша. Према сведочењу Надежде Станисављевић, била је члан КПЈ још од 1934. године.¹²⁵

СТАНИШИЋ ТОДОР (26. новембар 1920, село Виноћ код Даниловграда [Црна Гора] – 12. фебруар 1942, Ниш), учитељ у Рашкој. Заробљен је од стране четника Косте Пећанца 19. децембра 1941. године изнад села Рудно и спроведен у нишки логор. Погинуо је 12. фебруара 1942. године приликом великог бекства логораша.¹²⁶

¹²³ НМН, МК12, студ. мат – списак погинулих и стрељаних у току Другог светског рата – подаци СУБНОР-а; 36. НОР, 1/21— 29; Миловановић М.М. (1983), Н.д., стр. 178.

¹²⁴ НМН, МК12, студ. мат. – списак погинулих и стрељаних у току Другог светског рата – подаци СУБНОР-а; *На рајишћима*, стр. 411.

¹²⁵ НМН, МК12, студ. мат. Попис страдалих бораца на територији општине Ниш – р. бр. 868.

¹²⁶ Миловановић М. М. (1983), Н.д., стр. 296; Озимић Н. (2024), Н.д., стр. 126–127.

СТАНКОВИЋ СВЕТИСЛАВ (15. јануар 1915, Печењевац код Лесковца – 1942, Ниш), учитељ у Прокупљу. Заробљен је као борац Топличког партизанског одреда и предат немачком логору, где је убијен почетком марта 1942. године.¹²⁷

СТЕВОВИЋ ВИДАК (1904, Стуб код Никшића [Црна Гора] – 1944, Ниш), учитељ у Нишу, стрељан је 1944. године на Бубњу код Ниша.¹²⁸

ФИЛИПОВИЋ МЛАДЕНОВИЋ СТОЈАН (1908, Балиновац код Прокупља – 8. април 1943, Ниш), учитељ у селу Темска код Пирота. Ухапшен је од стране бугарске војске 17. фебруара 1943. године у Прокупљу, приликом блокаде варошице, као поверљиви курир четничког покрета Драже Михаиловића. Из бугарског затвора спроведен је у нишки логор 5. априла 1943. године. Стрељан је 8. априла 1943. године на Бубњу код Ниша. Његово име је било истакнуто са другим стрељаним присталицама Драже Михаиловића на излепљеним плакатима 12. априла 1943. године.¹²⁹

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Необјављени

Архив Југославије (АЈ), фонд жртве (Ж) 0243043039; 02680845005; 0898047004; 0864072002; 2888011017; 0520073003.

Архив Србије (АС), фонд БИА (Безбедносна информативна агенција) – четничка организација Д. М. у Нишу – елаборат Управе државне безбедности у Нишу.

¹²⁷ НМН, МК12, књига стрељаних на Бубњу; Бодрожић М., Н.д., стр. 150; Жртве лагера Ниш, стр. 480.

¹²⁸ АЈ, Ж-2888011017. Није наведен у осталој литератури; *Жртве лагера Ниш*, стр. 489.

¹²⁹ АЈ, Ж-0520073003; НМН, МК12, изјаве логораша, књ. 20, изјава Марка Килибарде; ИАБ, BdS – евиденција одељења IVA 3; *Жртве лагера Ниш*, стр. 540.

Војни архив (ВА), фонд Недићева архива (НА) (Бугари), к. 2, рег. бр. 1/3-1; ЧА, к. 278, рег. бр. 19/1-7; НДА, к. 21, ф.1, рег. бр. 13.

Историјски архив Београд (ИАБ), фонд BdS (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes), евиденција одељења IVA 3.

Историјски архив Ниш (ИАН), фонд Општински одбор Савеза бораца НОР-а Алексинац, к. 15, ф. 1-101, нерегистровани папири; АЈ, упитник за погинуле заточенике логора Маутхаузен – Алексинац.

Народни музеј Ниш (НМН), Меморијални комплекс „12. фебруар“ (МК12), изјава свештеника Јована Говедарице; изјава Марка Килибарде; списак погинулих и стрељаних у току Другог светског рата – подаци СУБНОР-а; списак погинулих и стрељаних на Бубњу; картон логораша, бр. Д/39; картон логораша, бр. Ј/46.

Objavljeni

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, t. 1, knj. 1, Beograd, 1947.

Литература

Периодика

Бодрожих Милица, *Прилози о просветним радницима јуна Србије погинулим у НОБ-у 1941–1945*, Лесковачки зборник, XXXVI, Лесковац, 1996, стр. 141–158.

Озимих Небојша, *Последњи дани логора на Црвеном крсту*, Зборник Народног музеја, број 28/29, Ниш, 2020, стр. 83–93.

Монографије

Begović S. (1989), *Logor Banjica*, I–II, Beograd

На ратним истраживањима – просветни радници погинули у Народноослободилачкој борби 1941–1945, (1985), Београд, I–II

Миловановић М. М. (1983), *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Ниш–Београд, Институт за савремену историју, Нова књига, СУБНОР Ниш

Міcković Е. (2009), *Logor Banjica – logoraši*, књ. I, Beograd

Озимић Н. и други (2014), *Жртве логора Ниш*, Ниш, НКЦ, Народни музеј Ниш, Медивест КТ.

Озимић Н. (2024), *12. фебруар 1942: сећања*, Београд, Музеј жртава геноцида

416.9 50

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
KRALJEVINA JUGOSLAVIJA

Државна гимназија
Oržavna gimnazija

у Државној
у Државној
у бр. 7
у бр. 7

ГОДИШЊЕ СВЕДОЧАНСТВО — GODIŠNJE SVEDOČANSTVO

Ученик Милош Лучић син Милоша Лучића рођен 10 дец. 1913 год. у Заставу бановина Земун

год. у Заставу през Земун бановина Земун

вер. Милош Лучић чин је у овој школи 1931 шн. год. ск. год.

пут Државној разред II и показа овој успех:

Веронаука — Veronauka	Добар (3)
Српскохрватскословеначки језик — Srpskohrvatskoslovenski jezik	Добар (3)
Француски језик — Francuski jezik	Добар (3)
Немачки језик — Nemački jezik	
Латински језик — Latinski jezik	
језик — jezik	
Историја — Istorija	Врло добар (4)
Земљопис — Zemljopis	Врло добар (4)
Природосло — Prirodoslo	Врло добар (4)
Физика — Fizika	Врло добар (4)
Хемија — Hemija	Врло добар (4)
Математика — Matematika	Врло добар (4)
Нацртна геометрија — Nacrtna geometrija	
Хигијена — Higijena	
Уметност — Umetnost	
Основи филозофије — Osnovi filozofije	Врло добар (4)
Цртање — Crtanje	Врло добар (4)
Писање — Pisanje	Врло добар (4)
Повезање — Povezaње	Врло добар (4)
Гимнастика — Gimnastika	Врло добар (4)
Ручни рад — Ručni rad	Врло добар (4)

Владар Државној

Изостанци: оправдани 6 неоправдани

Према томе ученик је с врло добрим успехом свршио Државној разред.

Del. Br. 1063, 25 јун 1931 год. у Државној

Разредни старешина — Razredni starosina М. Чистовић, проф.

Директор — Direktor Др. Милош Лучић

ОЦЕНЕ: За успех одличан (5), врло добар (4), добар (3), сред (2), лош (1).
За владарство одлично (5), врло добро (4), добро (3), лоше (1).

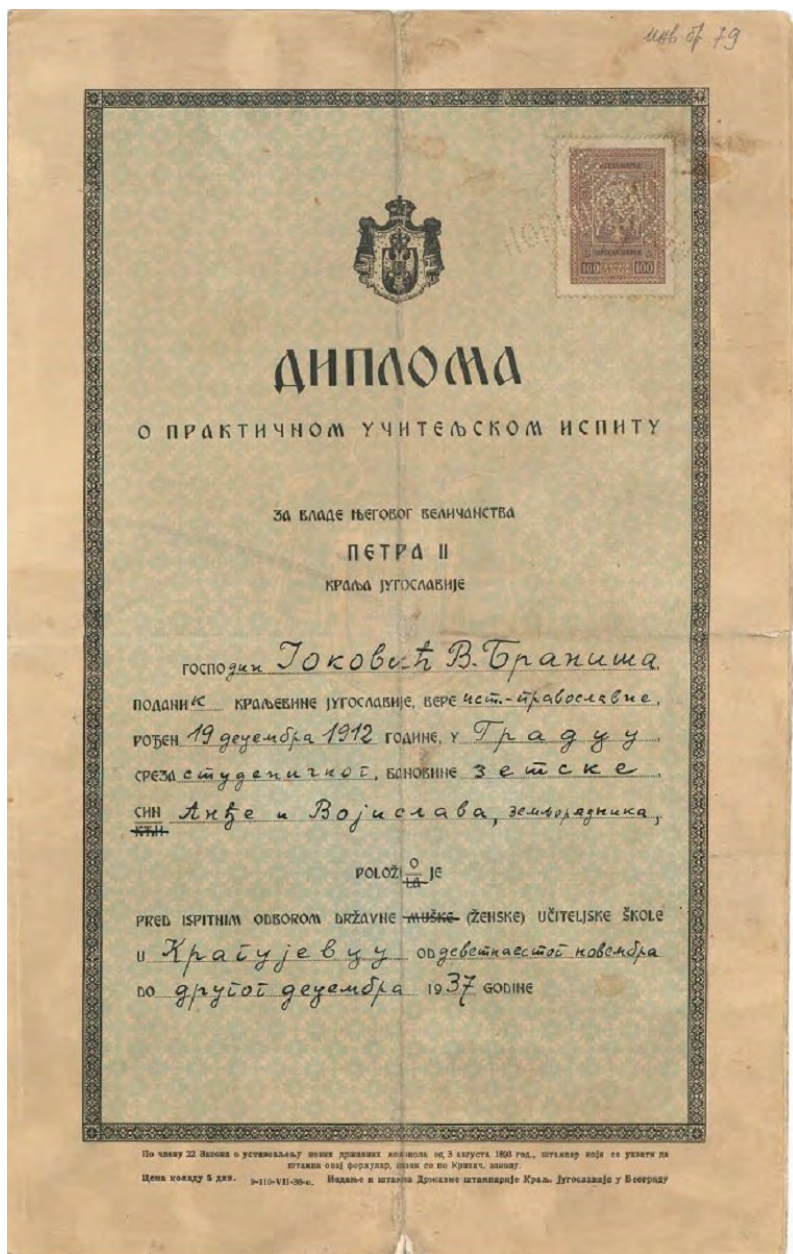
ОЦЕНЕ: За успех одличан (5), врло добар (4), добар (3), сред (2), лош (1).
За владарство одлично (5), врло добро (4), добро (3), лоше (1).

110 списак 22 школа о југословенској школи — државна гимназија од 1. јануара 1901. год. издавањем која се узима за штампане ове формуларе.
Класа се не приписује, одговарајуће.

Цела ковалу 7— дан.

Издање и штампане Државне штампарије Краљевине Југославије

Сведочанство Милоша Лучића о свршеном II разреду учитељске школе
НмН, МК12, инв.бр. 52

Диплома о учитељском испиту Бранише Јоковића
НМН, МК12, инв.бр. 75

Диплома Тодора Станишића
НмН, МК12, инв.бр. 77

Цепни сат са ланцем Тодора Станишића
НМН, МК12, инв.бр. 70

Надежда Нада Калезић,
НМН, МК12, студ. мат

УЧЕСНИЦЕ БЕКСТВА ИЗ ЛОГОРА 2. ДЕЦЕМБРА 1942.

МИЛКА ПРОТИЋ – ЛИНА, НАДЕЖДА ТОМИЋ – НАДА,
ДАНИЦА ЈОВОВИЋ – РАДА, АНЕТА АНДРЕЈЕВИЋ И МИЛИЦА
ШУВАКОВИЋ

Милку Протић, Наду Томић, Даницу Јововић и Анету Андрејевић, поред заједничког политичког опредељења које их је одвело у Топлички одред, спајају чињенице да су у борбама априла 1942. у Топлици заробљене, заједно одведене у затвор и одатле пребачене у логор на Црвеном крсту одакле су, такође заједно, покушале да побегну. На крају, све четири су стрељане на Бубњу 28. децембра 1942. Њима се придружује и Милица Шуваковић о којој ће у другом делу бити више речи.

Милка Лина Протић рођена је 15. септембра 1921. године у селу Белољин код Блаца, у породичном окружењу које је, као и многа у Топлици, било прожето сећањем на страдања и отпор током Првог светског рата. Након завршене основне и средње школе уписала је Филозофски факултет у Скопљу. Почетком рата, Милка Протић се прикључила Видојевачкој чети Топличког партизанског одреда, која је оперисала у области Блаца, Прокупља и околних села. Задатак ове мобилне чете био је да врши саботаже, прикупља обавештајне податке и штити локално становништво од репресалија. Дванаестог априла 1942. године, у селу Ргаје, дошло је до сукоба

између Видојевачке чете и удружених снага бугарске војске и Пећанчевих четника. Чета је била бројчано и технички слабија, те је, након краће борбе, практично уништена.

Током повлачења, Милка је, заједно са неколицином преживелих, успела да извуче тешко рањеног Сретена Младеновића – Мику, секретара Окружног комитета КПЈ за Нишки округ. Скрили су га у једној кући у близини, али је склониште убрзо откривено. Четници Косте Пећанца заробили су и њега и Милку, након чега су их предали бугарским властима.

Из затвора у Куршумлији, где је била подвргнута испитивању, Милка је пребачена у нишки концентрациони логор. Логор, под немачком управом, служио је као привремено сабирно место за заробљене партизане, илегалце и таоце који су често били упућивани на стрељање у логору на Бубњу.

У логору је затекла Надежду Томић – Наду, Даницу Јововић и Јелисавету Андрејевић – Анету, своје другарице с којима је и раније стално била у контакту. Нада Томић је рођена 9. фебруара 1921. године у Нишу. Студирала је машинство, а по избијању рата придружила се Топличком партизанском одреду. Заробљена је при повлачењу након битке код Ргаја, од стране бугарских снага и четника Косте Пећанца, код села Петровац код Лесковца и из лесковачког затвора доведена у нишки логор.¹³⁰ Ту је била и Даница Јововић, рођена 15. априла 1922. године у селу Бајово Поље код Шавника, која је живела у Видовачи код Прокупља. Као члан Топличког одреда заробљена је 1. априла 1942. године од стране четника Косте Пећанца и СДС-а и доведена у логор.¹³¹ Међу затвореницама је била и Јелисавета Андрејевић – Анета, ученица женске занатске школе у Нишу, рођена 8. јануара 1923. године у Београду. Заробљена је априла 1942. године код села Ргаје у Топлици, као борац Топличког партизанског одреда, од стране четника Косте

¹³⁰ Миловановић, М. М. (2010), *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Институт за савремену историју, стр. 212–213.

¹³¹ Озимић, Н. и други (2014), *Жртве логора Ниш*, Ниш: Народни музеј Ниш; Медивест КТ; Нишки културни центар.

Пећанца. У Прокупљу је, заједно са осталим заробљеним партизанима и партизанкама, била изложена злостављању од стране четника. Бугарски војници су отерали четнике, преузели их као своје затворенике, кратко саслушавали и предали Немцима у нишки логор.¹³² Још у Нишу је била позната под надимком „Сека“, док је њено илегално име било „Милена“. Одмах по доласку у логор, нацисти су је ошишали до главе.¹³³

Биле су затворене заједно у соби број 8 и имале довољно времена да разговарају. Када су почела стрељања логорашица, природно се наметнула идеја о бекству. Група логорашица, окупљена око Наде Томић, предлагала је напад на немачке стражаре, одузимање њиховог оружја, а затим са тим оружјем одлазак у партизанске редове.¹³⁴ Са овим планом упознате су и остале логорашице у соби, али су га окарактерисале као детињаст и неостварљив, те се од њега одустало.¹³⁵

Када је, неколико недеља касније, убијен један немачки војник, а имена Милке Протић и Наде Томић се нашла на списку за стрељање, постало је јасно да више нема одлагања. У организацији бекства су, осим Наде и Милке, биле укључене: Јелисавета Анета Андрејевић и Даница Јововић. Коначни план бекства предвиђао је да се иза купатила, преко жица, изврши бекство у тренутку када је на стражи био један бугарски војник који је био спреман да помогне. План је, такође, подразумевао и обавезну помоћ споља, па је обавезу да организује прихват након бекства на себе преузела Нада Томић.¹³⁶ Видак Миловић, кројачки радник, Владимир Јовановић, пекарски радник, и Бранко Миленковић, шофер из Лебана, такође су били на списку за стрељање, те су пристали да учествују у бекству. Надин брат дотурио јој је маказе, калауз и кључеве, чиме је технички део припрема био завршен.

¹³² Исто.

¹³³ НМН, МК12, изјаве логораша, књ. XIII, Станка Миловановић – Нанче, стр. 26.

¹³⁴ Исто.

¹³⁵ НМН, МК12, књ. 10, изјава Поповић Мирославе, стр. 44–45; Митић И. (2015), *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту*, Ниш, Народни музеј Ниш, стр. 36.

¹³⁶ Митић И., стр. 37.

Већ 2. децембра 1942. године, донета је одлука да логораши покушају бекство у касним поподневним часовима. У овој акцији учествовале су Нада Томић, Милка Лина Протић, Даница Јововић, Видак Миловић, Владимир Јовановић и Бранко Миленковић. Уз помоћ Светомира Томе Љубомировића и искоришћавајући уобичајену шетњу као покриће, успели су да се приближе жици логора. Видак Миловић је клештима пресекао жицу, кроз рупу се провукли он, Владимир, Даница и Бранко када су се зачуле сирене за узбуну. Током бекства, Даница је одмах убијена од стране бугарских стражара из суседне касарне, док су Видак и Бранко ухапшени и предати Немцима. Немци су у почетку мислили да је још један мушкарац покушао бекство заједно са њима, због лошег осветљења и панталона које је Даница носила. Тек након што је њено тело уклоњено са жице, утврђено је да су у бекству учествовале и жене.¹³⁷ Анета Андрејевић, која је намеравала да учествује у бекству, спречена је ватром из бугарске касарне и била принуђена да се повуче.

О том бекству сведочи Живка Мирчетић, очевидац:

„Мени је био један од најтежих момената, бекство Наде Томић, Милке Протић, Данице, Видака, Владе и других. То је било негде 2. децембра 1942. године. Ово је било организовано бекство, тако да је требао можда да оде и већи број у договору са бугарским комунистима који су требали да пропусте ове наше логораше кроз бугарску касарну, јер је веза постојала најпогоднија да ту изађу. Међутим, група која је пошла пре договореног времена од 6 сати увече, они су успели некако да побегну, док друга група, која је после шест кренула није успела.

У првој групи је била Нада Томић, Милка Протић и Влада, а у другој групи Видак, Даница и Бранко. Они су били на жицама када су их Бугари видели и алармирали, тако да су убијени на самим жицама.“¹³⁸

И док Нада Томић и Милка Протић покушавају да кроз високе сметове дођу до места за сигурни прихват, у логору се одвија не-

¹³⁷ Миловановић М.М. (1983), стр. 214.

¹³⁸ НМН, МК12, књ. 12, изјава Живке Мирчетић.

колико упоредних појединачних драма. Када су Немци сазнали ко су бегунци, подвргли су испитивању Анету Андрејевић, знајући да је била нераздвојна са њима. Свакодневна премлаћивања, поливање водом на мразу и друге врсте мучења нису натерали Анету да проговори. Сва отечена од батина, стрељана је на Бубњу 9. јануара 1943. године, до последњег тренутка пркосно певајући „Падај сило и неправдо.“¹³⁹ Сведочанство о њеном држању на Бубњу оставио је један од тамошњих чувара, Милан Стојановић, који је 1944. стрељан у Јајинцима:

„Деветог јануара 1943. године, стигли су камиони за стрељање у 8 часова ујутру, са осуђеницима на смрт, из логора. Ишла су шесторица, међу њима и млада девојка која је певала. Немци су осуђенике потерали до шанца где су требали да их стрељају. Поређали су их уз јаму самог шанца и окренули леђима према целатима. Девојка је гурнута последња, јер никако није желела да се окрене. Почело је стрељање, у потиљак, један по један. Она их је презриво гледала и свашта говорила, док су око ње летели парчићи лобања и праменови косе. Дошао је ред и на њу. Немци је опомињу неколико пута да се окрене, она неће. Поносно се испрсилa пред њих и ударивши се у прса пркосно рекла: ‘Гадови, нећу да вам се окренем, што се стидите да бијете у прса. Мојом крвљу нећете добити рат, нити победити. Победа је наша’, настављајући да пева: ‘Падај сило и неправдо’. Пошто су и њу стрељали пришао сам Шулцу и рекао му: ‘Е, тако умире српска омладина’. Он ме је без речи погледао, а потом се изгубио, сео је у ауто и отишао.“¹⁴⁰

Чим се у граду чуло за бекство из логора, као и да је породица Наде Томић доведена у логор, организована је акција да се изнесе новорођено дете Милице Шуваковић.¹⁴¹ Делегација нишког одбора

¹³⁹ Миловановић М.М. (1983), стр. 220.

¹⁴⁰ Миловановић М.М. (1983), стр. 221–222.

¹⁴¹ Милица Шуваковић, рођена 1. децембра 1912. године у Пакрацу (Хрватска), студент филозофије и књижевности. Због своје политичке оријентације више пута је хапшена. Почетком рата постала је борац Топличког одреда одакле је, због трудноће, прешла у илегалу у Прокупље, под лажним именом Јованка Поповић. Ухапшена од стране Бугара фебруара 1942. године у Прокупљу и доведена у нишки логор. Стрељана је 15. децембра 1942. године на Бубњу код Ниша под

Црвеног крста је, уз велике напоре, ушла кочијама у логор те вечери. Сведочанство о преузимању детета оставила је Љубинка Кујунџић:

„Спазивши нас др Пијаде притрча, и одведе нас у собу где су биле затворенице. Ту је било младих девојака, старих жена, једна студенткиња коју сам познавала и др Пијаде нас остави саме. Угледах на поду у слами поред самих врата, клечи једна млада жена, риђа, са пегам на носу и држи једно пуначко румено дете замотано у ћебенце, које плаче, никако да се умири. Клекох поред жене и упитах шта је са малим, она ми се осмехну и рече:

– Ништа није болесно него хоће да ми га узму, немам овде услова да га чувам.

– Овде је хладно и бетон је, не брини за њега, чуваћемо га као да је наше.

– Хвала ти, хоћу да знам твоје име.

– Рекох – Љубинка.

– Ја сам Јованка, имам поверења у тебе... Хоћеш ли да ми учиниш и испуниш једну молбу?

– Само реци и не брини.

– Да ли познајеш Томићеве?

– Како да не. Цветанка је моја школска другарица и стално смо код ње училе.

– Онда ми је лакше и то ти никад нећу заборавити. Однеси мог сина и дај га њима, биће поред њих, а ти ми обећај да ћеш га обилазити. Реци да га шаље Маша. Ово је тајна између мене и тебе и нико да не зна да сам Маша и где је мој син.

Јованка је било њено партизанско име, и ником није рекла да се зове Маша (Милица). Дете је и даље плакало а ми смо се задржали, те рекох да морамо поћи.

– Дозволи, Љубинка, да га мајка преповије.

Опет да пођемо, замоли да га надоји, и то каже задњи пут. Мали плаче и неће да сиса, онда она подиже главу, погледа све редом и рече:

именом Јованка Поповић. Озимић Н. и други, *Жрџве лајтера Нуш*, стр. 570. Детаљније видети: Gruden I. (2014), *Stradanje Slovenaca u Nišu tokom Drugog svetskog rata*, Niš; SKS „France Prešern“ – Medivest – Narodni muzej Niš.

– Мој је син некрштен. Моја је жеља да му дате име Желимир.

То сам име први пут чула пре 35 година. Пружих руке да га узмем кад она замоли да нас испрати и понесе дете. Ходником је носила малог Желимира и код степеница трчи др Пијаде и ухвативши се за главу повика:

– Где сте, забога, побиће нас све! Зашто сте се толико задржали?

Искористили смо забуну Немаца док су бројали затворенике. Тог момента Маша врисну:

– Докторе, дете, срећу и све ми узимају. Спаси ме, докторе!

– Јованка, ти знаш шта сам ти рекао. Буди храбра, не клони, уздај се у ове људе и у Љубинку. Твој син ће бити чуван.

Онда ме она загрли, даде ми малог и пољубисмо се. Ја претрчав преко дворишта, седох у фијакер, у том дођоше и моји пратиоци и дођосмо у болницу. Доктор је рекао да га носим у болницу, а тамо има соба за затворенице где се и Маша породила. У путу кроз зимску ноћ, завила сам малог у мој капут, и он није више плакао већ беше заспао. Два пута су нас заустављали, јер беше прошао одавно полицијски час, али ја покажем дете и знак Црвеног крста те нас пусте.¹⁴²

Мали Желимир је тако добио име и понео очево презиме Жилник¹⁴³, а његова мајка је стрељана на Бубњу 15. децембра 1942.¹⁴⁴ За то време, Милка Протић и Нада Томић, пошто су прешле Мораву, одлазе у села Тешица и Копривница. Покушавају да се придруже одреду и у томе успевају – Јастребачки одред их прихвата али су због велике изнурености послате у село Горња Коњуша да се одморе неколико дана. Одатле су убрзо морале да беже у село Топоница код Наталије Мирковић, где су их, на спавању, заробили припадници СДС-а.¹⁴⁵ Након саслушања у Прокупљу спроведене су у Лесковац а одатле поново у нишки логор 28. децембра.

¹⁴² Gruden I., Isto, стр. 67.

¹⁴³ Ради се о познатом југословенском режисеру Желимиру Жилнику <https://zilnikzelimir.net/sr/biografija>. Приступљено 10. августа 2025.

¹⁴⁴ Озимић Н. и други (2014), *Жрџице лајтера Ниш*, стр. 570.

¹⁴⁵ Митић И. (2014), стр. 41.

Током саслушања добијале су страховите батине, али пошто нису успели да изнуде жељене одговоре, одлучено је да истог дана буду стрељане. Толико су биле претучене да је, приликом одвођења на брдо Бубањ, Милка Протић била готово без свести. У таквом стању ушла је у немачки аутомобил, док је Нада, видевши Љубицу (Луци, како су је нацисти звали од милости) рекла: „Поздрави ми горе другарице и нека ми опросте.“ То су биле последње речи које је изговорила у логорском комплексу. Ушла је у немачки аутомобил и одвезене су. Истог дана, 28. децембра, обе су стрељане на Бубњу.¹⁴⁶

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Народни музеј Ниш. (н.д.), МК 12, изјава Поповић Мирославе, књ. 10, Архив Народног музеја Ниш.

Народни музеј Ниш, МК 12, изјава Живке Мирчетић, књ. 12, Архив Народног музеја Ниш.

Народни музеј Ниш, МК 12, изјаве логораша, књ. 13, Станка Миловановић –Нанче, Архив Народног музеја Ниш.

Литература

Gruden, I. (2014), *Stradanje Slovenaca u Nišu tokom Drugog svetskog rata*, Niš – SKS „France Prešern“, Medinvest, Narodni muzej Niš.

Миловановић, М. М. (1983), *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Ниш, Народни музеј Ниш.

¹⁴⁶ Исто, стр. 42.

Митић, И. (2015), *Бекства из концентрационог логора на Црвеном крсту*, Ниш, Народни музеј Ниш.

Озимић, Н. и др. (2014), *Жртве логора Ниш*, Ниш, Народни музеј Ниш, Медивест КТ, Нишки културни центар.

Јелисавета Анета Андрејевић
НмН, МК12, студијски материјал

Даница Јововић
НмН,МК12,студијски материјал

Бела блуза Анете Андрејевић
НМН, МК12, инв.бр.313

Хаљина Анете Андрејевић плаво беле боје
НмН, МК12, инв.бр 316

Везен столњак Милке Протић
НмН, МК12, инв.бр 24

Индекс Милке Протић
НмН, МК12, инв.бр 446

Вунене чарапе Наде Томић
НМН, МК12, инв.бр 20

Индекс Наде Томић
НМН, МК12, инв.бр 327

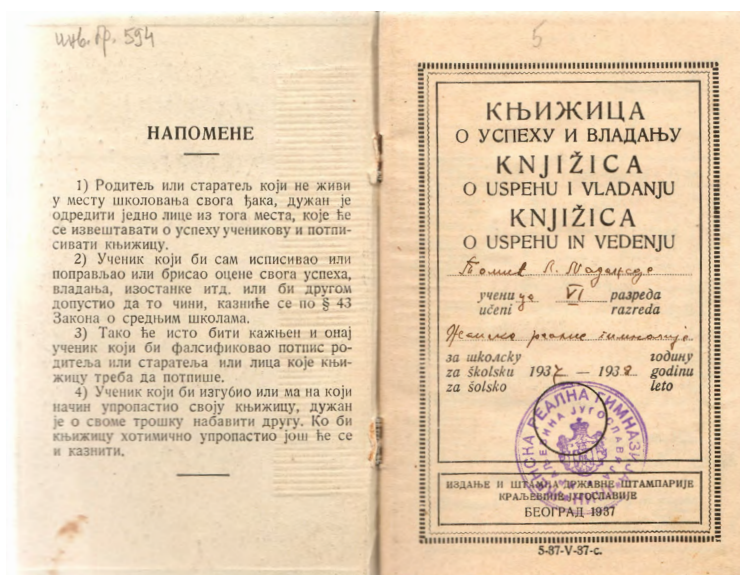
Порцуланска посуда Наде Томић
НмН, МК12, инв.бр 21

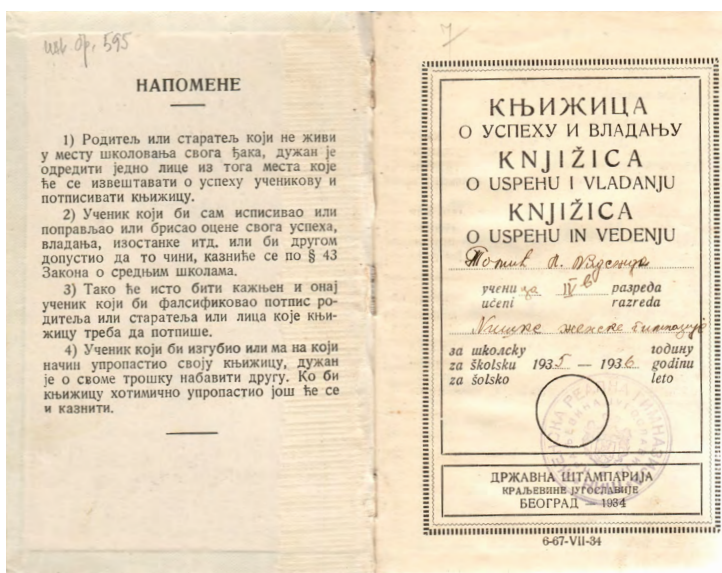
Чланска карта Наде Томић
НмН, МК12, инв.бр 466

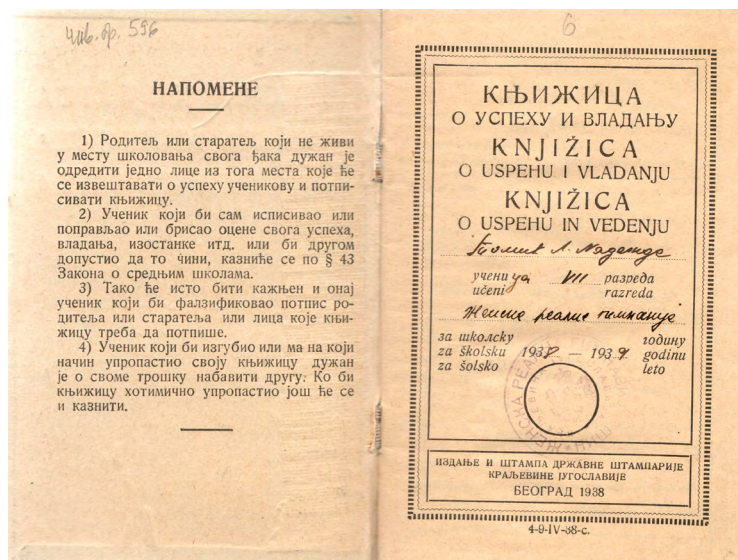
Плаката о помену Наде Томић
НмН, МК12, инв.бр 428

Ћачка књижица Наде Томић 6. разред
НмН, МК12, инв.бр 594

Ђачка књижица Наде Томић 4. разред
НмН, МК12, инв.бр 595

Ђачка књижица Наде Томић 7.разред
НмН, МК12, инв.бр 596

Дрвене кружнице Ане Стојковић
НмН, МК12, инв.бр 102

Кошуља наде Томић са везом у боји
НмН, МК12, инв.бр 462

САДРЖАЈ

УВОД	7
ТЕСТАМЕНТ БОЖИДАРА БАЛТИЋА	11
УВОД	11
БИОГРАФИЈА БОЖИДАРА БАЛТИЋА	11
ОПИС И САДРЖАЈ ТЕСТАМЕНТА	13
УМЕСТО ЗАКЉУЧКА	15
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	19
ХАПШЕЊЕ АНДОНА АНДОНОВИЋА И ЊЕГОВО ДОВОЂЕЊЕ У ЛОГОР НА ЦРВЕНОМ КРСТУ 1943. ГОДИНЕ	21
ХАПШЕЊА АНДОНА АНДОНОВИЋА	22
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	36
БЕЛЕШКА ХРАНИСЛАВА САВКОВИЋА О ДОГАЂАЈУ НА СВЕТОГ САВУ 1942. ГОДИНЕ	39
ЈЕДАН ДАН НЕИЗВЕСНОСТИ ИНАЧЕ ПО ИЗГЛЕДУ СТРАШАН.СВЕТИ САВА 1942. ГОДИНЕ	42
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	46
ДР БОРИВОЈЕ БЕРАХА	49
ДР ВЕЛИЗАР ПИЈАДЕ	53
ДОВОЂЕЊЕ У ЛОГОР НА ЦРВЕНОМ КРСТУ	57
СВЕДОЧАНСТВА ПРЕЖИВЕЛИХ ЛОГОРАША О ДР ПИЈАДЕ	61
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	72
СЕЂАЊЕ ВИДОСАВА СТЕВАНОВИЋА НА ДАНЕ ПРОВЕДЕНЕ У ЛОГОРУ НА ЦРВЕНОМ КРСТУ У ПРОЛЕЋЕ 1942.	75
ДОЛАЗАК У ЛОГОР НА ЦРВЕНОМ КРСТУ	76
ОПИС ЛОГОРА И СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА У ЊЕМУ	78

ДР ЈОВАН КУСКУТИС: НЕОБИЧАН ЖИВОТ ЈЕДНОГ ЛЕКАРА	85
УВОД	85
БАЊАЛУЧКИ ДАНИ ДР ЈОВАНА КУСКУТИСА	85
БЕОГРАДСКИ ДАНИ ДР КУСКУДИСА	88
РАТНЕ ГОДИНЕ И СМРТ ПОРОДИЦЕ КУСКУТИС	90
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	94
 СЕЋАЊА ДР УРОША ЈЕКИЋА НА ПЕРИОД ОКУПАЦИЈЕ (1941–1944)	 97
БИОГРАФИЈА ДР УРОША ЈЕКИЋА (1896–1980)	97
АПРИЛСКИ РАТ И ОДНОС ПРЕМА ПРИПАДНИЦИМА ПОКРЕТА ОТПОРА	98
ПРВО ДОВОЂЕЊЕ У ЛОГОР	100
ДРУГО ДОВОЂЕЊЕ У ЛОГОР	102
ТРЕЋЕ ХАПШЕЊЕ	102
ЗАКЉУЧАК	103
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	105
 ПРОСВЕТНИ РАДНИЦИ – ЖРТВЕ ЛОГОРА НА ЦРВЕНОМ КРСТУ	 107
 УЧЕСНИЦЕ БЕКСТВА ИЗ ЛОГОРА 2. ДЕЦЕМБРА 1942.	 125
МИЛКА ПРОТИЋ – ЛИНА, НАДЕЖДА ТОМИЋ – НАДА, ДАНИЦА ЈОВОВИЋ – РАДА, АНЕТА АНДРЕЈЕВИЋ И МИЛИЦА ШУВАКОВИЋ	125
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	132

ЛОГОРСКИ ПОРТРЕТИ

Небојша Озимић

Издавач

Музеј жртава геноцида

За издавача

Бојан Арбутина

Лектура

Исидора Ињац

Прелом

Arhetip Studio

Извршни уредник

Бојан Арбутина

Ликовно–графички уредник

др ум. Никола Радосављевић

Штампа

Intra.Net Centar, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-82832-30-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.11)
316.75(497.11)

ОЗИМИЋ, Небојша, 1962-
Логорски портрети / Небојша Озимић. - Београд : Музеј жртава геноцида, 2026
(Београд : Intra.Net Centar). - 143 стр. : илустр. ; 25 cm. - (Едиција Ad archivum ;
књ. 4)

Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија
уз поједина поглавља.

ISBN 978-86-82832-30-0

а) Црвени крст (концентрациони логор) -- Ниш б) Култура сећања

COBISS.SR-ID 194939657

